

ció d'un projecte de centre

## **Guia de coeducació per als centres educatius: pautes de reflexió i recursos per a l'elaboració d'un projecte de centre**

Guia de coeducació per als centres

Montserrat Roset Fàbrega  
Eugènia Pagès Heras  
Mirta Lojo Suárez  
Esther Cortada Andreu

BIBLIOTECA DE CATALUNYA - DADES CIP

Guia de coeducació per als centres educatius : pautes de reflexió i recursos per a l'elaboració d'un projecte de centre

Bibliografia

ISBN 9788439378211

I. Roset Fabrega, Montserrat II. Catalunya Generalitat

1. Coeducació

37.043

© **Generalitat de Catalunya**  
**Institut Català de les Dones**  
**Departament d'Educació**

Edita **Institut Català de les Dones**  
Primera edició Barcelona, 2008  
Tiratge 5.000 exemplars  
Disseny **Xeixa Rosa**  
Impressió **Masanas Gràfiques**  
ISBN: 978-84-393-7821-1

## Índex

|     |  |
|-----|--|
| 5   | Presentació  |
| 7   | Introducció  |
| 9   | <b>1. Què significa parlar avui de coeducació? Estat de la qüestió</b>                         |
| 17  | <b>2. Com ens autodefinim? Quins són els nostres objectius?</b>                                |
|     | <b>El model educatiu de centre</b>   |
| 17  | Què ens cal saber?   |
| 19  | Què podem fer?   |
| 26  | Recursos per elaborar propostes d'intervenció  |
| 29  | <b>3. Quin llenguatge utilitzem? Àmbit de la comunicació</b>                                   |
| 29  | Què ens cal saber?   |
| 36  | Què podem fer?   |
| 39  | Recursos per elaborar propostes d'intervenció  |
| 43  | <b>4. Com ens organitzem? Àmbit de la convivència I</b>  |
| 43  | Què ens cal saber?   |
| 47  | Què podem fer?   |
| 51  | Recursos per elaborar propostes d'intervenció  |
| 53  | <b>5. Quin tipus de relacions afavorim? Com orientem l'alumnat? Àmbit de la convivència II</b> |
| 53  | Què ens cal saber?   |
| 58  | Què podem fer?   |
| 64  | Recursos per elaborar propostes d'intervenció  |
| 69  | <b>6. Quins continguts ensenyem? Quins materials utilitzem? Àmbit curricular</b>               |
| 69  | Què ens cal saber?   |
| 73  | Què podem fer?   |
| 77  | Recursos per elaborar propostes d'intervenció  |
| 83  | <b>7. Com ensenyem? Àmbit de la metodologia i la pràctica docent</b>                           |
| 83  | Què ens cal saber?   |
| 87  | Què podem fer?   |
| 90  | Recursos per elaborar propostes d'intervenció  |
| 93  | <b>8. Glossari</b>   |
| 99  | <b>Bibliografia</b>  |
| 105 | <b>Enllaços d'interès</b>  |



## Presentació

Les societats democràtiques es nodreixen de dos drets indissolubles: el dret a la llibertat de les persones i el dret a la igualtat d'oportunitats, independentment de l'origen, el gènere o qualsevol altra condició o circumstància social o personal. La societat del segle XXI demana als sistemes educatius formar ciutadanes i ciutadans lliures, responsables, autònoms i solidaris capaços de trencar amb els models estereotipats i els biaixos excloents.

Hi ha moltes dones que, històricament, han posat en pràctica diferents estratègies per transmetre, de generació en generació, els seus sabers, les seves experiències i els seus coneixements. Aquesta Guia no hauria estat possible sense les aportacions de dones que han fet saber què era la perspectiva androcèntrica –present encara en els continguts, el llenguatge i els mètodes educatius– i com superar-la. A més, esdevé una oportunitat per conèixer i ensenyar el paper de les dones en la construcció de les civilitzacions i reconèixer-ne les contribucions en tots els àmbits del coneixement i de la creació.

Aquesta publicació intenta motivar i facilitar la reflexió dels centres educatius sobre els estereotips i els continguts sexistes, donar pautes per analitzar els currículums i facilitar eines al professorat perquè esdevinguin veritables agents de canvi en la construcció d'una societat més justa i equitativa.

Coeducar significa superar les relacions de poder que supediten un sexe a l'altre, incorporar en igualtat de condicions les realitats i la història de les dones i dels homes per poder actuar en igualtat, i reconèixer alhora les diferències pròpies de cada gènere.

La distància entre coeducació i escola mixta és clara: l'escola mixta es limita a agrupar en una mateixa aula nens i nenes i deixa fora del món acadèmic tot el que té a veure amb el món i el saber de les dones. L'escola coeducativa emfatitza el reconeixement de les dones en tot allò que fa referència a l'organització i la gestió del sistema educatiu i dels centres escolars, la relació i la interacció entre l'alumnat i el professorat, els currículums, el llenguatge, les unitats d'aprenentatge, els materials, els llibres, etc.

Els recursos que es proposen en aquesta Guia –eines per elaborar propostes d'intervenció coeducativa als centres educatius– ens aporten exemples, experiències, bones pràctiques, marcs conceptuals i continguts, amb

l'objectiu d'incorporar a la docència tots els referents culturals i històrics de l'entorn, reconèixer en els currículums la perspectiva de gènere i de les dones i el lideratge femení que hi ha hagut en determinades àrees del coneixement.

La pràctica de la coeducació té una llarga trajectòria. El camí recorregut ha permès acumular una quantitat important de propostes i materials, que abasten tots els nivells educatius i les diverses àrees curriculars. La *Guia de coeducació per als centres educatius: pautes de reflexió i recursos per a l'elaboració d'un projecte de centre* ha de facilitar la reflexió interna de cada centre i millorar-ne el model educatiu.

La coeducació és el principi bàsic que ha d'assegurar la participació i el desenvolupament de totes les persones sense distinció i ha d'esdevenir una eina imprescindible per construir i desenvolupar un nou pacte de ciutadania.

**Marta Selva Masoliver**

Presidenta

**Isabel Darder**

Directora general  
Atenció a la Comunitat Educativa  
Departament d'Educació

## Introducció

La llarga trajectòria de les pràctiques coeducatives en el nostre país ha anat obrint noves perspectives i ha plantejat un ampli horitzó de possibilitats que cal consolidar.

Les iniciatives individuals de determinats sectors del professorat, portades a terme des de fa anys, encaminades a avançar cap a la coeducació, poden servir de referent per assolir la plena normalització a través del desenvolupament d'accions que atenguin la realitat dels centres en la seva globalitat.

Aquesta GUIA s'adreça als equips directius i a tot el professorat amb l'objectiu d'ajudar a la implantació d'un model de centre coeducatiu. Hem recollit algunes idees que puguin orientar la pràctica docent, tot facilitant la reflexió conjunta en l'àmbit de centre i oferint recursos que esperem que puguin ser d'utilitat.

La GUIA està organitzada en set capítols. El primer capítol és un estat de la qüestió que pretén argumentar la necessitat de seguir treballant la coeducació als centres docents. Ofereix un apunt històric sobre la pràctica de plantejaments coeducatius al nostre país i una exposició dels factors que, dins del món de l'educació, obstaculitzen que nois i noies tinguin les mateixes oportunitats per configurar un projecte de vida personal i professional.

La resta de capítols s'estructuren en tres apartats: una primera part que conté els fonaments teòrics de la pràctica coeducativa, una segona part on es donen orientacions i pautes per fer intervencions als centres, i un tercer bloc, al final del capítol, que inclou una selecció de recursos coeducatius, breument comentats, tant impresos com en format electrònic disponibles en línia.

Al capítol 2 es planteja com dissenyar un projecte educatiu de centre en clau coeducativa. La redacció o revisió del PEC ha d'anar precedida d'una anàlisi de la situació del centre i d'un procés de reflexió col·lectiu. Igualment, es proposa la incorporació de la coeducació en la resta de documents que defineixen i acompanyen la nostra pràctica educativa. Es tracta de recollir i institucionalitzar moltes de les actuacions coeducatives que es porten endavant en els centres, per tal de fer-les més visibles i de fer possible la seva continuïtat encara que les persones que les han impulsat deixin l'escola.

El capítol 3 tracta del llenguatge com a eina de comunicació i la seva influència en la transmissió de valors; de la importància del llenguatge utilitzat pels mitjans de comunicació com a agents socialitzadors; de la persistència d'usos lingüístics que reproduïxen estereotips sexistes a la societat i també a l'escola; de la necessitat de modificar hàbits lingüístics quotidians; del paper del professorat en la construcció d'un llenguatge respectuós i equitatiu, i d'aprofitar la varietat de recursos que ofereix la llengua per portar a terme canvis que responguin a una realitat més justa i igualitària.

A continuació segueixen dos capítols dedicats a la convivència, centrats fonamentalment en dos aspectes: l'organització del centre i les relacions interpersonals.

El capítol 4, dedicat als aspectes organitzatius, planteja una anàlisi de la representació dels sexes en el conjunt del tramut escolar i en la repartició de tasques i responsabilitats. Aquesta anàlisi es refereix al professorat, a l'alumnat i a totes les persones que integren la comunitat educativa. Es dedica un apartat específic a l'examen de les noves disposicions que introdueixen en els centres educatius la figura de la persona responsable de promoure la igualtat real i efectiva entre homes i dones. Entre els aspectes tractats en aquest capítol destaquen la representació equitativa en càrrecs i òrgans directius, l'equilibri en l'ocupació d'espais i en l'accés als recursos i la proposta de creació d'una comissió de coeducació que impulsi el procés de reflexió i transformació.

Al capítol 5 s'aborden qüestions relacionades amb l'acció tutorial i l'orientació educativa en aspectes com la convivència i la coresponsabilitat de noies i nois, els fenòmens de violència que es produeixen en els centres educatius, i de forma específica de violència de gènere, i la influència de les expectatives del professorat en l'avaluació de l'alumnat segons sigui de sexe femení o masculí. S'esmenta també la importància de l'educació emocional i afectivosexual i el desenvolupament de noves formes de masculinitat i d'autonomia personal en els nois.

El capítol 6 planteja com fer visibles el biaix androcèntric i els trets sexistes que poden perdurar en els continguts curriculars i els llibres de text. Ofereix també elements per elaborar pautes que facilitin l'anàlisi dels materials didàctics, i un ventall de propostes per elaborar materials didàctics alternatius, que incloguin les aportacions que les dones han fet a la cultura i al pensament, i que donin valor tant als àmbits que les dones han ocupat com a les activitats i als sabers que s'hi han generat.

L'últim capítol planteja el tema de la metodologia, tant des de la perspectiva dels processos d'ensenyament-aprenentatge, per tant, de la metodologia aplicada pel professorat durant les classes, com també des de la perspectiva de treball professional entre col·legues docents. S'esmenten alguns eixos que s'han de tenir en compte en el disseny de la metodologia didàctica com la necessitat de partir de la pròpia experiència, el fet de participar i responsabilitzar-se com un dret i com una possibilitat de creixement, i la integració d'un abordatge inclusiu de tots els processos d'aprenentatge.

Finalment s'inclou un glossari amb els termes utilitzats que considerem més significatius i un apartat amb una selecció bibliogràfica i de recursos pedagògics de caràcter més general. En aquesta selecció hem inclòs obres recents i d'altres que van ser representatives en el moment de la seva publicació. També oferim una selecció d'enllaços que poden servir per a posar a l'abast dels centres docents altres tipologies de recursos que poden ser d'utilitat a la comunitat educativa.

Desitgem que aquesta GUIA suggereixi idees i línies d'intervenció per avançar en el camí de la coeducació.



# 1. Què significa parlar avui de coeducació?

## Estat de la qüestió

*Defensa el dret a pensar perquè fins i tot pensar de manera errònia és millor que no pensar.*

Hipatia d'Alexandria

L'escola no és una institució amb un funcionament i uns valors estàtics. Des dels inicis del procés d'implantació de l'anomenada escola de masses, ara farà uns dos-cents anys, ha anat evolucionant i ampliant la seva població i el seu àmbit d'actuació. Com moltes altres institucions, s'ha hagut d'anar adaptant, amb més o menys celeritat, segons els casos, a les noves demandes socials.

En un primer moment, el sistema escolar es va dissenyar pensant en un alumnat bàsicament masculí, ja que les nenes només podien ser educades en el marc de la família –o del convent–, àmbit on havien de desenvolupar la seva vida d'adultes.

Més endavant, es va veure la necessitat de crear uns centres educatius on les nenes es preparassin millor per a la seva funció de mares i esposes. Així, van néixer les escoles de nenes com una rèplica degradada de les escoles de nens, ja que, entre d'altres greuges comparatius, el treball manual, en forma de labors de costura, predominava per sobre dels prestigiosos continguts acadèmics propis de les escoles masculines. El sistema escolar es trobava rígidament segregat i jerarquitzat en funció del sexe de l'alumnat, perquè es considerava que la missió de les dones era diferent i inferior a la dels homes i que per desenvolupar-la només els calia una versió adaptada i molt reduïda dels programes d'estudi masculins.

La progressiva implantació del sufragi femení i d'altres transformacions esdevingudes al llarg del segle xx, com les relacionades amb el mercat de treball, van incidir en un canvi d'orientació en la concepció de l'escola. Aquestes transformacions, juntament amb fortes motivacions de tipus econòmic, van facilitar la generalització de l'escola mixta. Les nenes ja podien assolir el nivell de coneixements acadèmics propis de les escoles de nens i començar a interessar-se tímidament per la política i altres àmbits fins aleshores considerats masculins. També podien anar ocupant alguns sectors específics del món laboral. La via més ràpida per aconseguir aquests nous objectius era integrar-les en el model d'escola masculina, convertit ara en escola mixta.

Aquesta nova concepció, tot i resultar molt més econòmica a escala organitzativa, mai no va ser compartida pels sectors més conservadors de la societat, tal com es va demostrar durant el llarg parèntesi del franquisme i, tal com ho segueixen demostrant els defensors de l'antic model segregat, ara amb el nom d'escola diferenciada.

Sens dubte, el nou model d'escola mixta va suposar un pas endavant en el camí cap a la igualtat d'oportunitats entre els dos sexes, però aviat es van començar a detectar noves necessitats. El terme coeducació ja s'utilitzava en els inicis de l'escola mixta per definir una nova concepció de l'educació on es potenciaven les relacions de companyonia i d'intercanvi entre els dos sexes.

La posterior consolidació de l'escola mixta ha fet evident que la convivència diària entre nenes i nens no garanteix la desaparició de tractes diferenciats o d'actituds de menyspreu i rebuig per raó de sexe. Aquest tipus de mentalitat i de comportaments van començar a ser denominats amb el terme *sexisme*. Una mostra de *sexisme* prou present a les escoles de no fa gaires anys podria ser l'assignació, més o menys inconscient, de determinades tasques de neteja i d'ordre primordialment a les nenes. Una mostra de *sexisme* existent actualment en els nostres centres educatius, i en la societat en general, podria ser, per exemple, la persistència d'insults o d'expressions que mostren un alt grau de menyspreu cap al cos de les dones o cap a la seva sexualitat.

Si la permanència de pràctiques i mentalitats sexistes, més o menys manifestes, era una de les traves que dificultaven el pas de l'escola mixta cap a un nou model d'escola coeducativa, la perspectiva esbiaixada que domina els continguts, el llenguatge i les metodologies també es va començar a identificar com un altre dels entrebancs que s'havien de superar. Aquest tipus d'enfocament unilateral, basat únicament en la masculinitat tradicional, va rebre el nom d'*androcentrisme* pel fet de centrar tots els coneixements considerats científics i rellevants en el punt de vista de l'home arquetípic, –l'home com a mesura de totes les coses– i relegar a la insignificància qualsevol experiència o saber desenvolupat majoritàriament per les dones.

Així, el nou model d'escola coeducativa pretén superar el *sexisme* i l'*androcentrisme* adoptant els mecanismes que es creguin més oportuns per avançar cap a un enfocament equitatiu dels continguts, dels mètodes, del llenguatge, de les relacions, de l'organització i de tota la dinàmica generada en la pràctica educativa.

En aquesta tasca no partim de zero, ja que comptem amb el llegat de tot un seguit de bones pràctiques que s'han anat desenvolupant al llarg de les últimes dècades i que ens poden servir de marc referencial per dissenyar un projecte coeducatiu. Com en altres projectes d'innovació educativa, no es tracta d'aplicar receptes predeterminades, ni de seguir un model únic, sinó de conèixer diverses possibilitats i adaptar a cada cas les que ens semblin més adients atès el context i l'evolució del centre.

Fins i tot, considerem que les eines i els instruments necessaris per desenvolupar un projecte coeducatiu s'haurien de generar a cada escola o institut, i per aquest motiu hem intentat facilitar l'elaboració d'un projecte i la implementació de la tasca coeducativa defugint fórmules tancades i partint de la convicció que cada grup de persones és singular i participa de processos diferents en cada marc específic. Així, des de l'experiència acumulada i des de la cultura pròpia de cada centre s'hauria d'integrar la perspectiva coeducativa, amb l'amplitud i profunditat que cada comunitat educativa consideri necessàries i factibles.

D'altra banda, la promulgació de noves lleis i la implantació d'un nou pla d'estudis ens parlen d'un bon moment per plantejar-se canvis i per emprendre noves pràctiques que ens permetin fer un important pas endavant en el camí cap a la coeducació.

## Quines repercussions té la normativa recent per a la coeducació?

Aquests darrers anys s'han aprovat una sèrie de lleis, plans i programes, des de les administracions que promouen, de manera explícita, mesures per aconseguir la igualtat efectiva de dones i homes i l'eradicació de la violència de gènere en tots els àmbits de la societat i, en especial, en l'àmbit educatiu. Suposen un avanç legislatiu que concreta mesures per corregir disfuncions i per fer efectiu el principi d'igualtat i l'eliminació de tot tipus de discriminació.

Aquestes lleis determinen la transversalitat del principi d'igualtat entre dones i homes i estableixen l'educació per a aquesta igualtat com una de les finalitats del sistema educatiu i l'eliminació dels obstacles que la dificulten com un principi de qualitat.

En el marc europeu, la *Carta dels drets fonamentals de la Unió Europea (2000)* reafirma els drets reconeguts i les obligacions internacionals comunes dels estats membres prohibint tota discriminació per raó de sexe, origen ètnic o social, opinió, religió, llengua, naixement, discapacitat, orientació sexual o edat. Es garanteix en tots els àmbits la igualtat entre dones i homes.

L'Institut Europeu de la Igualtat de Gènere (2006) es crea amb l'objectiu d'ajudar les institucions europees i els estats membres a fomentar la igualtat de gènere en totes les polítiques comunitàries i nacionals, a lluitar contra la discriminació per raó de sexe i a sensibilitzar els ciutadans i ciutadanes de la Unió Europea sobre aquest tema.

Així mateix, el *Pla de treball per a la igualtat entre dones i homes (2006-2010)* estableix sis àrees prioritàries d'actuació: mateixa independència econòmica per a dones i homes, conciliació de la vida privada i l'activitat professional, igual representació en la presa de decisions, eradicació de totes les formes de violència de gènere, eliminació dels estereotips sexistes en educació i cultura i promoció de la igualtat de gènere en la política exterior.

En el marc estatal, la *Llei orgànica de mesures de protecció integral contra la violència de gènere (2004)* promou l'aprenentatge de les formes de resolució pacífica de conflictes, l'actitud crítica davant les formes violentes de solucionar-los, l'educació dels afectes i emocions com a aspectes essencials per a una convivència sense agressions i el foment de valors com la llibertat i la igualtat per a l'eradicació de la discriminació per raó de sexe.

Aquesta Llei insta l'Administració educativa a vetllar per a l'eliminació dels estereotips sexistes i discriminatoris del contingut dels materials educatius i el reconeixement de la igualtat entre els sexes. A més, preveu incloure en els plans de formació inicial i permanent del professorat uns continguts específics en matèria d'igualtat i hi incorpora la implicació dels consells escolars per fomentar-la.

La *Llei orgànica d'educació (LOE) (2006)* assumeix les mesures educatives recollides a la Llei de mesures de protecció integral sobre la violència de gènere i incorpora els principis i els objectius de l'educació afectiva i el foment de valors com la llibertat i la igualtat entre dones i homes. Recull, també, la no-discriminació per raó de sexe en l'admissió de l'alumnat als centres i l'atenció preferent per a aquelles escoles que desenvolupin projectes de coeducació en totes les etapes educatives.

La *Llei orgànica per a la igualtat efectiva de dones i homes (2007)* determina que les administracions educatives han de garantir igualtat de tracte, evitant que, per com-

portaments sexistes o per estereotips socials associats, es produeixen desigualtats entre dones i homes.

Així mateix, en el marc de les seves competències, han de desenvolupar actuacions per aconseguir l'eliminació i el rebuig de comportaments i continguts sexistes que suposin discriminació entre dones i homes, l'atenció especial en els currículums i en totes les etapes educatives al principi d'igualtat entre dones i homes, la promoció de la presència equilibrada dels dos sexes en els òrgans de govern dels centres docents, l'establiment de mesures educatives destinades al coneixement i al reconeixement del paper de les dones en la història i el desenvolupament de programes dirigits a fomentar el coneixement i la difusió entre la comunitat educativa dels principis de coeducació i d'igualtat efectiva entre dones i homes.

En el marc autonòmic, l'*Estatut d'Autonomia de Catalunya* (2006) reconeix el dret de totes les dones al lliure desenvolupament de la seva personalitat i capacitat personal, i a viure amb dignitat, seguretat i autonomia, lliures d'explotació, maltractaments i de tota mena de discriminació.

Determina que els poders públics han de garantir el compliment del principi d'igualtat d'oportunitats entre dones i homes en totes les situacions, la transversalitat en la incorporació de la perspectiva de gènere i de les dones en totes les polítiques públiques per a aconseguir la igualtat real i efectiva i la paritat entre dones i homes.

Les polítiques públiques han de garantir que s'afrontin de manera integral totes les formes de violència contra les dones i els actes de caràcter sexista i discriminatori, han de fomentar el reconeixement del paper de les dones en els àmbits cultural, històric, social i econòmic...

El V Pla d'acció i desenvolupament de les polítiques de dones a Catalunya (2005-2007) aprovat pel Govern de la Generalitat de Catalunya i impulsat per l'Institut Català de les Dones, tenia el propòsit d'aconseguir la incorporació de la perspectiva de gènere a totes les polítiques i actuacions de la Generalitat de Catalunya. Es va incidir en mesures de sensibilització, formació i recerca i va implicar de forma especial als agents educatius, culturals i transmissors de valors.

El Pla de polítiques de dones del Govern de la Generalitat de Catalunya 2008-2011, aprovat recentment inclou també mesures en aquest sentit.

Un dels objectius d'aquest Pla d'acció és afavorir el desenvolupament de l'acció coeducativa i té com a eix central de les seves actuacions la revisió dels models organitzatius i curriculars amb la finalitat de transformar els mecanismes que perpetuen la visió androcèntrica del món mitjançant l'impuls de la investigació i el coneixement en matèria de coeducació, l'adaptació de les institucions educatives a la coeducació, en la seva organització, currículum i pràctica, la incorporació dels principis de la coeducació als llibres de text i als materials lectius, didàctics i de suport, la incorporació de la perspectiva de gènere a l'orientació professional i educativa, així com la integració dels principis de la coeducació en els processos i programes formatius no reglats.

### **Per què totes aquestes mesures al segle XXI?**

Com hem dit, l'escola ha anat evolucionant al llarg del darrer segle en la mesura que la societat anava canviant. Així, el progressiu reconeixement dels drets de les dones

ha afavorit la democratització de les societats i la humanització de la vida de totes les persones. Però aquest avançament espectacular produït en un centenar d'anys no ha estat suficient per redreçar un desequilibri de molts segles.

Si bé les dones hem pogut entrar a les universitats com a estudiants i com a professores i avui dia hi ha més empresàries, polítiques, jutgesses, periodistes i cirurgianes de les que les persones més optimistes de la dècada dels 50 podien haver imaginat, també és cert que encara queda camí per recórrer per equiparar les possibilitats de realització de dones i d'homes.

D'una banda, tot i que alguns homes assumeixen una part de les tasques domèstiques i de cura, considerades tradicionalment com a pròpies de les dones, els estudis demostren que el repartiment del temps de dedicació és encara molt desigual. Aquesta situació s'emmarca en una qüestió de caràcter estructural, ja que quan es tracta el tema de la conciliació de la vida laboral, personal i familiar, en general, s'al·ludeix a les dones i no es té en compte la necessitat de modificar els horaris laborals dels homes.

A més, hi ha un component de socialització diferencial respecte a la construcció de rols que porten una bona part del col·lectiu d'homes a no sentir-se responsables de les tasques domèstiques, de criança i de cura i en canvi provoquen sentiments de culpa en un nombre considerable de dones si consideren que no atenen de forma adequada aquestes responsabilitats. Aquestes actituds, sovint són reforçades pels contextos socials, que, amb la finalitat de perpetuació, hi exerceixen influència i pressió.

La construcció de rols i d'identitats femenines i masculines en àmbits tradicionals comporta la inclusió de certes característiques hegemòniques com la tendresa, el sacrifici i l'empatia en el cas del sexe femení i l'agressivitat i la dominància en el cas del masculí. Aquesta potenciació de l'agressivitat i la tendència al risc com a trets d'identitat masculina explicaria, per exemple, la diferència significativa en els índexs de sinistralitat en la conducció vial realitzada per dones i per homes.

Si observem les preferències electives d'itineraris formatius i professionals de noies i de nois en acabar l'etapa d'educació obligatòria, ens trobem que, per exemple, al *batxillerat tecnològic* hi ha més d'un 80% de nois, mentre que a les altres modalitats el percentatge no arriba al 40%. En els *cicles formatius de grau mitjà* podem trobar altres exemples en el mateix sentit, el 99% de la matrícula d'*electricitat i electrònica* correspon a nois, el 97% de la d'*imatge personal* correspon a noies, el 92% de la de *serveis socioculturals* correspon a noies i el 91% de la d'*informàtica* correspon a nois.<sup>1</sup> Aquesta orientació s'observa també en estudis universitaris i en el mercat laboral, en el qual hi ha una valoració diferenciada en prestigi i guanys segons si la professió és considerada femenina o masculina. Com és que es produeix aquesta concentració d'un o l'altre sexe quan qualsevol persona pot desenvolupar aquestes especialitats? I per què unes són més valorades que altres?

Tanmateix, l'evidència d'aquesta herència cultural es manifesta en la violència contra les dones, sigui aquesta física, econòmica, sexual o psicològica. En tot cas, tots els esforços per a la seva total eradicació són urgents i imprescindibles i les noves generacions haurien de poder desempallegar-se d'aquesta xacra que humilia la dignitat de tota la societat.

Els valors que hi ha darrere d'aquestes actituds afavoridores de la desigualtat, formen part del pensament i dels sentiments de moltes persones, i són reforçats a través de mecanismes complexos que també trobem a les escoles.

1. Dades corresponents al curs acadèmic 2005-06 segons les Estadístiques anuals del Departament d'Educació de la Generalitat de Catalunya. <http://www.gencat.net/educacio/depart/cestad.htm>

## **Currículum ocult i la seva importància a l'escola**

Al costat del currículum escrit, recollit en els diferents documents oficials del centre escolar, també funciona com a vehicle d'aprenentatges tot un conjunt de idees i construccions mentals, com ara els valors, les creences, els símbols i llenguatges, que, sense estar escrites o explicitades, configuren i modelen la vida quotidiana dels centres, les pràctiques educatives i l'organització escolar.

Se l'ha anomenat currículum ocult, en contraposició al currículum explícit, perquè proporciona tot un seguit d'ensenyaments de manera encoberta. El seu poder rau en el fet que són nocions que circulen i es transmeten de manera inconscient. Aquestes idees procedeixen de la tradició cultural i s'assumeixen socialment de manera acrítica perquè són viscudes per tothom com a òbvies i naturals. La seva invisibilitat fa que sovint no es compti amb els instruments necessaris per mesurar la influència que tenen en la vida escolar.

El currículum ocult està format en gran part per prejudicis, entesos com a opinions preconcebudes i estereotips, és a dir, aquelles imatges mentals simplificades que distorsionen la percepció de la realitat en la mesura que uniformitzen i empobreixen la visió que es dona dels grups humans a la vegada que amaguen o anul·len les diferències individuals.

Aquest currículum ocult inclou també tot un seguit d'idees heretades del passat sobre com són o haurien de ser les relacions socials entre els sexes i els models de masculinitat i feminitat que hi estan associats. Aquestes nocions, si no han estat sotmeses a una revisió crítica per part del professorat, reproduïxen i reforcen el sexisme en el si de la institució escolar. La investigació pedagògica ha posat de manifest el sexisme que existeix dins del currículum ocult i que actua a través de múltiples mecanismes com, per exemple, les diferents expectatives del professorat sobre el rendiment escolar en funció del sexe de l'alumnat, els tipus de relació que s'estableixen dins de l'aula, l'organització escolar, l'ús dels espais i equipaments, la contenció o potenciació de comportaments espontanis de l'alumnat en funció dels models de feminitat i masculinitat implícits.

El currículum ocult aporta elements de socialització tendents a la perpetuació de la inequitat però, al mateix temps, el dinamisme dels processos psicosocials que tenen lloc en els centres educatius permeten resignificar l'experiència a través de les relacions.

En altres paraules, existeix una tensió entre la inèrcia que condueix a la continuïtat de la discriminació de les dones i la infravaloració i el menyspreu d'allò considerat femení, d'una banda, i la força que empeny cap a un canvi radical en què les relacions entre les persones no estiguin jerarquitzades segons el seu sexe, la seva condició socioeconòmica, la seva religió o el seu grup ètnic.

Les escoles recullen aquesta tensió i la reproduïxen, en totes les interaccions personals i dinàmiques grupals, de forma conscient o inconscient, en tots els processos d'ensenyament-aprenentatge i de socialització que tenen lloc a l'escenari escolar. Així, la cultura tradicional apresada, incorporada i interioritzada imbueix el quefer docent i transmet els seus valors a través del currículum ocult. Però, al mateix temps, les persones no funcionen com a corretges de transmissió ni com a simples receptacles i hi responen de formes molt diferents, negocien aquests significats i en generen de nous, recreen els coneixements, imaginen noves realitats i projecten cap al futur desitjos de llibertat que poden transformar el món.

## Importància de les relacions als centres educatius

Tots els esdeveniments que tenen lloc als centres educatius, siguin d'educació infantil, primària o secundària, són de caràcter relacional. Es tracta d'escenaris en els quals s'entrecreuen xarxes complexes que inclouen les famílies, el personal d'administració i serveis, el conjunt de professionals que hi intervenen des d'altres institucions, a més d'altres persones de l'entorn espacial proper i, per descomptat, l'alumnat i el professorat. Si ens fixem en les classes, en el temps d'esbarjo, en les reunions de treball o en les festes i sortides, veiem un conjunt d'interaccions que flueixen i que conformen la vida quotidiana dels centres.

Per tant, la qualitat d'aquestes relacions mai no és supèrflua ni subsidiària d'altres empreses educatives, sinó que és essencial i es constitueix en la base de tot allò que es fa. El clima escolar, quan és positiu, es defineix entre altres factors pels sentiments de confiança i de respecte, pel sentit de pertinença al grup i al lloc, i per les oportunitats de participació en la presa de decisions. Els processos d'ensenyament-aprenentatge i la convivència en general són afavorits i potenciats quan hi ha un bon clima d'aula i de centre.

Els valors subjacents als factors esmentats es relacionen de forma directa amb la cultura considerada com a femenina, pel fet d'haver estat desenvolupats històricament en l'experiència vital de les dones. Els processos de socialització diferenciats per raó de sexe afavoreixen maneres diferents d'estar en el món. Així, entre altres estudis, els de Carol Gilligan informen que el fet que les noies juguin en petits grups i en llocs privats afavoreix la sensibilitat per comprendre el punt de vista de les altres persones i, per tant, el desenvolupament de l'empatia, i també que, més que les regles del joc, prevalen les relacions.

Aquesta manera de fer associada al món femení, en el qual cobra importància la resolució pacífica dels conflictes, la reparació, la negociació i la inclusió d'altri, nodreixen les relacions positives. El compromís amb les altres persones, i, per tant, la coresponsabilitat, passen davant de la competència. Des d'aquesta perspectiva de les relacions, les imposicions d'un ordre jeràrquic són substituïdes per l'afecte i per una autoritat que emana del coneixement i que no és estàtica.





## 2. Com ens autodefinim? Quins són els nostres objectius? El model educatiu de centre

*El nostre interès fou sempre que l'escola no s'assemblés a l'escola en l'accepció usual del mot, en el sentit del lloc on es reben i s'aprenen lliçons. Volíem que fos el lloc on s'apregués a viure i a gaudir de la vida en consonància amb el desenvolupament normal de les forces i facultats de l'infant. Considerem que el judici més favorable que es pot fer d'una institució educativa és dir que s'assembla a una llar.*  
Rosa Sensat

### Què ens cal saber?

#### La coeducació i el PEC

El Projecte educatiu de centre (PEC) és un instrument que ha de servir per a reflexionar, explicitar i consensuar quins són els pressupostos que, de forma més o menys conscient, regeixen la nostra pràctica educativa.

Als centres que es proposen fer un salt qualitatiu i avançar en el camí cap a un model d'escola realment coeducativa, basat en el respecte i en un tractament equitatiu de les aportacions, els valors i els interessos desenvolupats per les dones i els homes, els convé fer una revisió a fons del seu PEC. Aquesta revisió en clau coeducativa hauria d'anar precedida d'una anàlisi de la situació del centre i d'un procés de reflexió col·lectiva on s'arribi a un consens sobre el significat i l'abast de la coeducació.

En els capítols següents oferirem algunes orientacions per analitzar el *sexisme* en diversos àmbits, com el llenguatge, l'estructura organitzativa, les relacions, la metodologia o els currículums. Els resultats de l'anàlisi poden servir de base per iniciar la fase de reflexió i consens. Aquesta fase és de vital importància si volem involucrar tot el professorat i aspirem a fer que el PEC no es converteixi en una declaració d'intencions sense incidència pràctica.

#### La coeducació i altres projectes i plans de centre

El mateix procediment hauria de fer-se extensiu a la resta de documents que despleguen i concreten el Projecte educatiu per tal que tot el conjunt de propostes de treball siguin coherents amb la filosofia coeducadora del PEC i amb les noves disposicions educatives en aquesta mateixa línia.

El procés de disseny, aplicació i avaluació dels projectes de millora de la qualitat del centres educatius (Projectes d'Autonomia, Plans de Millora...) permet detectar marges de millora i incorporar estratègies específiques de coeducació.

Quant a la revisió del currículum, la nova ordenació dels ensenyaments a primària i secundària (Decret 142/2007 i 143/2007 de 26 de juny) inclou com un dels seus principis generals la implantació d'un nou "model educatiu basat en la filosofia coeducadora que disminueixi el sexisme i l'androcentrisme, el reconeixement de la diversitat afectivosexual i la valoració crítica de les desigualtats" (art. 1) i la finalitat que l'alumnat adquireixi competències culturals i socials relatives "a la igualtat de drets i oportunitats entre homes i dones" (art. 2). En els objectius s'especifica que cal "desenvolupar una actitud contrària a la violència, als prejudicis de qualsevol mena i als estereotips sexistes".

Pel que fa a l'adquisició de les competències bàsiques que vertebraven el currículum, es planteja la necessitat de "reconèixer i sentir la diversitat social, cultural, de gènere i d'orientació afectiva com un fet enriquidor de la convivència", la necessitat de "recollir les aportacions, manifestacions i produccions culturals que els diferents col·lectius socials han realitzat en el temps i l'espai" i, alhora, "el reconeixement de la igualtat de drets entre els diferents col·lectius, en particular entre homes i dones".

Un altre element nou en l'àmbit curricular és la introducció de l'*educació per a la ciutadania*. L'*educació per a la ciutadania* no s'ha de considerar únicament com una assignatura, sinó com una àrea que aporta a tot el conjunt del currículum escolar el desenvolupament d'un sistema de valors encaminat a promoure entre l'alumnat "la superació dels estereotips i prejudicis, i el rebuig cap a tota situació d'injustícia i discriminació", també per raó de gènere.

La filosofia coeducadora propugnada per la nova ordenació curricular haurà de tenir un alt grau d'incidència en el Pla d'acció tutorial dels centres. Si l'acció tutorial ha de contribuir al desenvolupament personal i a l'orientació de l'alumnat per potenciar la seva maduresa, autonomia i presa de decisions coherents i responsables, a fi i efecte d'aconseguir un millor creixement personal i una millor integració social, és evident que els plantejaments coeducatius hi hauran de tenir un gran pes.

La participació activa de les tutores i tutors pot ajudar a sensibilitzar i a fer canviar actituds sexistes en les relacions entre noies i nois. El professorat pot esdevenir un agent de canvi. Hi ha d'haver una clara intenció d'afavorir la interrelació, l'autonomia personal i la responsabilitat individual i col·lectiva. L'educació en valors democràtics no és possible si no s'inclou de forma explícita l'objectiu d'acabar amb la discriminació de gènere.

El Reglament de règim intern (RRI) i el Pla de convivència són uns altres dels documents on ha de quedar reflectida la perspectiva coeducadora. L'organització, el funcionament, les normes de convivència i el reconeixement de drets i deures de l'alumnat, del professorat, del PAS o de les mares i els pares són aspectes clau que cal revisar per dotar-los d'una nova dimensió capaç de promoure d'una manera efectiva el principi d'equitat entre homes i dones.

## Què podem fer?

### Com incorporar la coeducació al PEC

Un dels aspectes que caldrà revisar en el PEC és el tipus de llenguatge utilitzat. El llenguatge no és una qüestió secundària ni anecdòtica i no podem plantejar-nos un projecte coeducatiu utilitzant un llenguatge excloent, on les alumnes, les professores i altres dones de la comunitat educativa no s'hi sentin representades.

Pel que fa a l'anàlisi de l'entorn del centre, pot ser interessant revisar-lo en clau de gènere per fer evidents algunes realitats socials que sovint passen desapercibudes, com, per exemple, una alta proporció de famílies monoparentals a càrrec de dones soles o una majoria de famílies procedents de la immigració, on la mare és la que compta amb un treball més o menys fix.

D'una altra banda, és important tenir en compte que l'alumnat procedeix de tradicions culturals diverses. Les minories culturals, tant les autòctones com les que procedeixen de la immigració, poden incorporar models de gènere diferents dels que té la cultura majoritària en el nostre país. Aquests models de gènere poden condicionar les relacions del centre amb l'entorn familiar de l'alumnat i influir en la trajectòria escolar dels i de les alumnes dins del centre. Algunes d'aquestes pautes culturals poden portar, en els casos que conservin trets patriarcal, a fer que les noies es quedin al marge del sistema educatiu abans d'acabar l'escolarització obligatòria. En altres ocasions, en nom de les tradicions culturals, es pot veure compromesa la integritat física de les nenes. Aquestes situacions també han de ser considerades en el Pla d'acollida del centre.

L'apartat dedicat als trets d'identitat del centre és el que ha d'incloure una definició del que s'entén per coeducació i no és convenient que es limiti a esmentar el principi coeducatiu sense un desenvolupament adequat que reflecteixi els resultats del procés de reflexió col·lectiva i del consens. El contingut que cada centre doni a la coeducació es traduirà de forma explícita en l'apartat d'objectius, tant pel que fa als objectius pedagògics com organitzatius, o d'altre tipus.

Com tractarem més a fons en el capítol específic, el tipus d'organització definida en el PEC també té incidència en un projecte coeducatiu. L'estructura organitzativa del centre ha d'afavorir la participació i els principis de respecte i equitat. Com a agent impulsor, pot ser convenient incloure entre els òrgans col·legiats del centre la formació d'una comissió de coeducació que vetlli específicament pel desenvolupament del Projecte coeducatiu. En aquesta comissió hauria de participar-hi de forma molt activa, en el cas dels centres de secundària, la coordinadora o el coordinador pedagògic i, en el cas dels centres d'infantil i primària, el cap o la cap d'estudis, figures encarregades per les noves disposicions de coordinar les actuacions encaminades a "promoure la igualtat d'oportunitats per a nens i nenes i evitar els comportaments i les actituds discriminatòries per raó de sexe" i "posar una cura especial a evitar els referents i continguts androcèntrics i homofòbics en el desenvolupament del currículum, eliminar els llenguatges i els comportaments sexistes, promoure la prevenció de conductes abusives i fomentar la no-agressivitat en les relacions interpersonals." També s'hauria d'integrar a la comissió de coeducació la persona designada pel Consell escolar per fomentar la igualtat real i efectiva entre homes i dones. A més d'aquestes dues figures podrien passar a formar part de la comissió un professor o professora de cada cicle i altres integrants de la comunitat educativa amb interès per aquestes qüestions.

Si el PEC inclou apartats dedicats a les festes i a les activitats extraescolars, és convenient introduir la perspectiva coeducativa per afavorir un tractament i un nivell de participació equitatius.

### Com incorporar la coeducació a altres projectes i plans de centre

El Projecte lingüístic del centre també forma part del Projecte educatiu i té com a finalitat recollir les pautes generals de l'ensenyament i l'ús de les llengües en el centre per tal d'adaptar-les a la realitat sociolingüística en què està ubicat. És, per tant, un document important per revisar en clau coeducativa. A través del llenguatge es vehiculen significats culturals i sistemes de valors que s'incorporen als aprenentatges. Sovint s'inclouen conceptes i expressions de caràcter discriminatori en relació amb l'alteritat. Segons la nova ordenació curricular, el Projecte lingüístic hauria d'incloure pautes per "implementar canvis per a l'ús d'un llenguatge no sexista ni androcèntric" (Decret 142/2007 i 143/2007 de 26 de juny. Art. 4). Aquestes pautes hauran de referir-se al desenvolupament d'actituds crítiques envers l'ús d'*estereotips sexistes* en el llenguatge, a la vegada que hauran de regular que el llenguatge d'ús en els diferents àmbits de la vida del centre, tant el docent com l'administratiu, organitzatiu i relacional no afavoreixi la discriminació.

Pel que fa al Pla d'acció tutorial, la creació de grups de tutores i tutors per nivells, cicles o departaments permetrà dur a terme un procés d'anàlisi a partir de l'observació sistemàtica. Es poden recollir dades sobre el que succeeix al centre a partir d'uns paràmetres compartits per tot el professorat que participa en l'observació i establir dinàmiques de treball que afavoreixin una reflexió continuada. Aquestes dinàmiques confluiran en l'elaboració d'un projecte col·lectiu d'acció tutorial coeducatiu compartit per tot el professorat.

En aquest sentit és molt important que l'acció tutorial compti amb el suport de tot el claustre. Cal preveure una organització que potencii un elevat grau d'implicació de tot el professorat. Per tant, és convenient reorganitzar les tutories de forma que esdevinguin una responsabilitat compartida pel major nombre possible de docents.

Pel que fa al RRI i al Pla de convivència, és indispensable adequar-lo als principis i objectius definits en el PEC. En els apartats dedicats a l'organització i el funcionament del centre es pot definir un tipus d'estructura que afavoreixi la participació, el diàleg i el respecte. Com hem avançat, pot ser especialment útil la creació d'una comissió de coeducació que actuï com a agent impulsor. D'altra banda, el RRI ha d'integrar altres elements que afavoreixin unes relacions inspirades en els principis d'equitat i respecte a les diferències.

La regulació de drets i deures de l'alumnat, del professorat, de mares i pares i del PAS ha d'inspirar-se en la filosofia coeducadora i, per tant, ha d'oferir instruments per anar superant tot tipus d'actituds sexistes o homofòbiques. De forma específica, el RRI ha de ser una eina més per avançar en la prevenció i l'eradicació de la *violència de gènere*. Ens referim concretament a les seves manifestacions més subtils, les quals sovint passen desapercebudes en el dia a dia de l'escola. En aquest sentit, les normes de convivència del centre han de rebutjar de forma explícita aquelles actituds i comportaments que, per raons de sexe o d'orientació sexual, danyen la integritat de les persones que conviuen en l'àmbit escolar.

La revisió del currículum, per posar-lo en consonància amb la nova ordenació, també ha de ser una tasca compartida que es pot organitzar des de les àrees i els

equips docents. La transversalitat que implica l'acció coeducativa requereix el treball coordinat de tots els departaments per fer efectius els principis i les finalitats establerts pel currículum i concretar-los en el conjunt de les programacions de les etapes educatives.

Una altra tasca important per realitzar és l'establiment de criteris comuns per a la selecció dels llibres de text, que han de ser coherents amb els principis coeducatius inclosos en els documents del centre. Aquests criteris s'haurien de fer extensius a la resta de materials pedagògics, especialment els que formen part de la biblioteca del centre.

Pel que fa al Pla d'acollida del centre, és important tenir present que l'alumnat nouvingut pot patir el dol migratori de diferent manera en funció del seu sexe i dels models de gènere propis de la seva cultura d'origen. A més, les formes que adopten aquests models de gènere poden entrar en contradicció amb el principi d'*igualtat d'oportunitats* entre nois i noies tal com l'entendem al món occidental i cal una reflexió prèvia i aprofundida per arribar a un consens que doni resposta a les possibles interferències. Un problema que cal encarar, i que acostuma a passar desapercebut, és el de l'absentisme diferencial femení, motivat sovint per les responsabilitats de cura de criatures de la família assignades específicament a les noies, o el de la no-participació, per imperatiu familiar, en algunes activitats escolars com les sortides, la piscina o l'educació física.

En definitiva, l'elaboració o reelaboració d'un projecte educatiu coeducatiu comporta una reflexió sobre el funcionament de tots els àmbits de la vida escolar. La revisió podrà donar resultats concrets en la mesura que s'incorpori a l'agenda de treball de les diferents comissions de coordinació i dels equips docents del centre. Per aquest motiu és important preveure els espais i el temps necessaris per tractar aquestes qüestions.

La revisió del Projecte educatiu en la seva globalitat constitueix un procés llarg i complex que requereix establir objectius de forma esglaonada. Els objectius que es fixin podrien quedar recollits en el Pla anual del centre.

Una altra dimensió per tenir present és la possibilitat de necessitar l'assessorament d'una persona experta que acompanyi el professorat en determinades etapes d'aquest procés de reflexió. Aquesta formació s'hauria de preveure en el Pla de formació del centre.

#### Proposta de qüestionari per analitzar el Projecte educatiu del centre

- El llenguatge utilitzat al PEC i altres documents fa visible la presència de dones a la comunitat educativa?
- Quan s'analitza l'entorn del centre es té en compte la variable gènere i la diversitat de models de gènere segons la cultura d'origen de l'alumnat?
- Es fa una definició del concepte de coeducació que reflecteixi els resultats d'un procés col·lectiu de reflexió?
- Els objectius del centre recullen aspectes coeducatius?
- El tipus d'organització definida en el PEC és adequada per desenvolupar un projecte coeducatiu?

- El Pla d'acció tutorial s'ha fet des d'una perspectiva coeducativa? Inclou activitats que afavoreixin el desenvolupament d'actituds contràries a la violència, els prejudicis i els estereotips sexistes?
- El Pla d'acció tutorial es planteja com un dels seus objectius portar endavant una orientació professional coeducativa?
- El Reglament de règim intern recull elements per promoure unes relacions entre noies i nois que s'inspirin en el respecte a les diferències i el principi d'equitat?
- El currículum del centre inclou de forma equitativa els sabers considerats femenins i la presència de dones en el món de la cultura, la ciència, la política, etc.?
- El currículum del centre té en compte la transversalitat de la nova matèria d'educació per al desenvolupament personal i la ciutadania? Els valors aportats per aquesta nova àrea encaminats a promoure entre l'alumnat la superació dels estereotips i prejudicis i el rebuig cap a situacions d'injustícia i discriminació impregnen el currículum de totes les àrees?
- El Pla d'acollida del centre té en compte els models de gènere de les diferents cultures d'origen de l'alumnat nouvingut? Ha estat fruit d'un procés de reflexió i consens per preveure possibles interferències entre els models de gènere esmentats i el principi d'igualtat d'oportunitats entre nois i noies?

## Exemples extrets del PEC o d'altres documents dels centres

A continuació oferim alguns fragments de documents elaborats en centres educatius i que es caracteritzen per la voluntat d'incloure la perspectiva coeducativa.

### Extret del PEC de l'IES Eugeni d'Ors de l'Hospitalet de Llobregat

#### Escola coeducativa

El centre vetllarà en els diferents àmbits de la vida escolar com el llenguatge, els continguts curriculars, les interaccions a l'aula, la tria de crèdits variables, etc., per tal que les noies i els nois rebin una educació no discriminatòria en funció del seu sexe tal com reconeixen la Constitució i la LOGSE vigents.

#### (...) Respectar les diferències individuals

(...) Es potencia la igualtat d'oportunitats per al noi i la noia, evitant qualsevol mena de discriminació per tal d'educar ciutadans i ciutadanes respectuosos amb el altres.

#### (...) Qüestionar els rols de gènere establerts

El centre pretén que les capacitats i les habilitats de l'alumnat es desenvolupin sense que restin encotillades pels estereotips de gènere.

Es procura que el material audiovisual, els llibres de text i el material d'elaboració pròpia donin una imatge de les dones i dels homes que s'ajusti als canvis socials i que ofereixi models d'actituds i de desenvolupament d'activitats que trenquin els prototipus tradicionals atribuïts a cada sexe. Es vetlla perquè en les programacions dels crèdits es prevegin activitats integradores i no discriminatòries.

El procés d'oferta i elecció dels crèdits variables té en compte, des de l'orientació fins a l'assignació, el manteniment de l'equilibri entre nois i noies, a excepció d'aquelles actuacions planificades per compensar desigualtats.

L'orientació acadèmica i professional ofereix un ventall de possibilitats variat i evita associar determinats crèdits o oficis a rols masculins o femenins.

## Extret del PEC del CEIP Ginesta de Matadepera

### - Trets d'identitat

#### 1.6. La coeducació

Treballarem per a l'eliminació de les discriminacions per raó de sexe. L'ensenyament que es proporciona als nens i a les nenes és igual en objectius i continguts per a l'acceptació dels valors dels dos sexes com a part de la formació de la persona, eliminant tòpics i estereotips.

### 2. Formulació d'objectius:

#### 2.1.1. Relatiu a l'opció metodològica:

Realitzar una selecció i utilització del material didàctic adequat al Projecte curricular i als principis de coeducació i de respecte als valors expressats en aquest document.

## Extret del PEC del CEIP Barrufet del barri de Sants de Barcelona

### 2. Trets d'identitat

#### 2.4. Escola coeducativa

Que potencii l'oportunitat de desenvolupar al màxim les pròpies capacitats, sense restar condicionats per l'estereotip de gènere.

### 3. Principis pedagògics

#### 3.6. L'educació afectivosexual

Entenem la sexualitat com una part del desenvolupament biopsicològic de la persona i que està present i actuant des del començament de la vida.

L'educació sexual, la considerem com un procés continuat que s'ha d'anar abordant a totes les edats i no com un fet aïllat, sinó com a part integrant de la persona.

Veiem també que l'educació sexual és una via d'accés més per aconseguir aquells objectius generals i bàsics ja presentats:

- El coneixement d'ells/es mateixos/es i dels i les altres.
- El desenvolupament de la capacitat per respectar les diferències personals i culturals.

Aquest procés, a la nostra escola passa pels punts següents:

- Coeducació, treballant per una educació no sexista, tant a la classe com a les activitats de fora de la classe (colònies, piscina, sortides...).
- Facilitació d'una correcta informació del funcionament biològic de la sexualitat. Està plenament integrada dins les programacions, des d'educació infantil fins a 6è.
- Actitud acollidora i comprensiva, per part dels i les mestres, davant conductes, actituds, demandes informatives, etc., que serà l'adequada segons l'edat (aclarir nocions anatomo-fisiològiques, experiències emocionals, etc.).

L'equip de mestres no deixarem de tenir present que la nostra tasca és de col·laboració amb la família. Aquesta col·laboració es concretarà sempre que la família ho demani o bé si des de l'escola detectem en els nens/es actituds o conceptes que considerem necessari comentar i aprofundir conjuntament amb els pares, tal com es fa en qualsevol altre aspecte del seu desenvolupament.

## Extret del PEC de l'IES Maremar del Manou

### La coeducació

Entenem la coeducació com el procés d'educar per a la igualtat sense discriminació per raons de sexe. És per això que posem especial cura perquè la programació dels continguts i activitats educatives no sigui discriminatòria, perquè els nois i les noies tinguin les mateixes oportunitats d'instrucció i orientació i perquè puguin participar en la vida del centre amb el mateix grau d'igualtat i responsabilitat.

També es té en compte el contingut dels llibres de text, lectures complementàries o d'altres materials en el sentit que no presentin imatges discriminatòries o estereotipades en els papers o rols tipificats tradicionalment com a femenins o masculins.

Actuem amb la màxima naturalitat en totes les situacions d'agrupament d'alumnes, procurant sempre la complementarietat i mai la separació per raó de sexe. Tanmateix s'actuarà sense prejudicis de cap mena a l'hora de l'orientació professional a l'alumnat.

## Extret del PEC de l'IES Aubenç d'Oliana

### Coeducació

El nostre centre s'identifica amb un principi coeducador, que supera el simple ensenyament mixt i deixa de banda mites, tabús i rols diferenciadors entre l'home i la dona. És, aleshores, la base per educar en la igualtat sense cap discriminació per raó de sexe. Sembla convenient enunciar de forma clara aquest principi, perquè ha de permetre un desenvolupament posterior i unes conseqüències importants en el treball del centre. És per això que durant els cursos 2005 al 2008, el centre participa d'un projecte d'innovació educativa en COEDUCACIÓ.

## Extret del PEC de l'IES Gorgs de Cerdanyola del Vallès

### 2. Qui som?

#### 2.3. Trets d'identitat del centre

(...) Coeducatiu: l'IES Gorgs promou un model educatiu basat en la coeducació i, per tant, pretén la desaparició de qualsevol tipus d'exclusió o menysvaloració per raó de sexe, la superació dels estereotips sexuals i l'eliminació de la jerarquia de gèneres. Aquest model coeducatiu no aspira a invertir, ni uniformitzar els valors i els models masculí i femení, sinó a admetre la seva coexistència sense jerarquies. En aquest sentit, procura que el seu alumnat desenvolupi la seva personalitat i la seva identitat sexual d'acord amb les seves capacitats i les seves aptituds, més enllà de les limitacions que comporten els estereotips sexuals sense uniformitzar d'acord amb el model preponderant.

### 3. Què pretenem?

#### 3.1. Principis, metes i objectius educatius del centre

A. Promoure la vivència i l'educació dels valors humans següents:

(...) 14. La igualtat d'oportunitats entre nois i noies mitjançant la coeducació.

15. La valoració equitativa de les aportacions, els valors i els interessos d'ambdós gèneres, per tal de crear un clima coeducatiu on les persones no pateixin cap tipus de rebuig o menyspreu per raó de gènere.

## Extret del Pla d'acció tutorial de l'IES Aubenç d'Oliana

### Eduquem per a la coeducació

#### Introducció

Davant de l'allau d'informació relacionada amb la discriminació de gènere, creiem que es fa necessari, des de l'Institut, promoure l'anàlisi i la reflexió per tal de formar futurs ciutadans i ciutadanes reponsables amb les seves pròpies tasques socials. Partint de la detecció de necessitats vinculades a l'entorn del nostre alumnat, veiem necessària una actuació pedagògica i educativa, que s'iniciï per una presa de contacte amb dades reals, una anàlisi d'aquestes i que conclouï amb reflexions per tal d'evidenciar l'eficàcia del PAT.

Malgrat que sigui un tema complex i que no és competència exclusiva de l'Institut, cal aprofitar el potencial educatiu d'aquest per contribuir a fer una societat més justa, sobretot pel que fa a la igualtat entre persones.

Aquest PAT està pensat perquè es treballi dins del Projecte d'innovació educativa en COEDUCACIÓ i tindrà una durada de tres cursos escolars, des del 2005 fins al 2008. S'aprofiten els eixos del que creiem que hauria de ser el PAT al nostre centre i, a partir d'aquí, es treballa la coeducació. Aquest eixos són les habilitats socials, l'orientació acadèmica i professional i l'educació sexual.



Aquest document consta d'uns objectius generals i continguts, els quals ha d'adquirir l'alumnat en finalitzar l'ESO. Així mateix, també inclou una distribució per cada curs i trimestre dels objectius específics, continguts i activitats d'ensenyament-aprenentatge i avaluació. A més a més, també s'hi té en compte una avaluació del mateix PAT que servirà com a eina de reflexió per al professorat.

## Extret del Pla d'acollida de l'IES Gorgs de Cerdanyola del Vallès

### C. Orientacions sobre les actuacions de l'equip docent

#### Consideracions generals

- En tot el procés es tindran presents les particularitats de la cultura d'origen pel que fa al gènere i es treballarà per fer-les compatibles amb el principi d'igualtat d'oportunitats entre nois i noies basant-se en criteris de respecte i flexibilitat. En cas d'interferències es considerarà prioritari l'inalienable dret a l'educació de l'alumnat nouvingut.

## Extret del Reglament de règim intern de l'IES Santa Eulalia de l'Hospitalet del Llobregat

#### Ús de les aules multimèdia:

- Quan l'alumnat utilitzi Internet no podrà accedir a pàgines de contingut violent, xenòfob, racista, eròtic o pornogràfic.  
(...) Seran considerades circumstàncies que poden intensificar la gravetat de l'actuació de l'alumne o l'alumna:  
Que l'acte comès atempti contra el deure de no discriminar cap membre de la comunitat educativa per raó de naixement, raça, sexe o qualsevol altra circumstància personal o social.
- (...) Faltes:  
Es consideraran faltes les següents conductes greument perjudicials per a la convivència del Centre:
  - Les vexacions o humiliacions a qualsevol membre de la comunitat escolar, especialment aquelles que tinguin una implicació de gènere, sexual, racial o xenòfoba, o es realitzin contra l'alumnat més vulnerable per les seves característiques personals, socials o educatives.

## Extret del Pla anual 2006-2007 del CEIP Sant Climent de Sant Climent de Llobregat

### 2.4. COEDUCACIÓ:

Continuar el treball de coeducació, dintre dels programes d'innovació desenvolupant els aspectes següents:

- Fer atenció al llenguatge no sexista.
- Adonar-se de la importància de l'ús del gènere, tant masculí com femení, en els àmbits oral i escrit.
- A les circulars que realitzin tant les mestres i els mestres com els nens i les nenes, es tindrà en compte el vocabulari.
- Fer visible el treball de les dones.
- Tenir present el treball de les dones a l'hora de presentar diversos temes a l'aula (contes, poemes...).
- Educar en els nous rols de masculinitat i feminitat.
- Fomentar espais de diàleg no competitiu.
- Utilitzar el diàleg en la resolució de conflictes segons el principi d'igualtat (dret a fer les mateixes coses...).
- Treballar els sentiments, introduint activitats que serveixin per treballar la capacitat de la cura.
- Expressar sentiments i tenir especial cura de les persones que tenim al voltant (què puc fer perquè els altres se sentin bé...).

Al llarg de tot el curs es realitzaran activitats concretes que es determinaran en el seu moment. Dintre de l'objectiu d'estendre a la comunitat educativa aspectes coeducadors del projecte, estudiem la possibilitat de realitzar una activitat per a les famílies. P3 i P4.

- Dins de la dinàmica de tallers, en farem un d'específic sobre coeducació en el qual treballarem alguns dels aspectes abans esmentats.

- Racó de la caseta (com a racó dirigit).
- Farem visible el treball de les dones a través de l'escriptora Lola Casas i la il·lustradora Gemma Sales.
- Buscar jocs, estratègies i activitats per tal d'afavorir la relació i la cura entre tots els nens i totes les nenes. P5 i cicle inicial.
- La tertúlia de cicle inicial està relacionada amb la coeducació a partir del tema de les joguines.
- Tenir una actitud coeducativa en el quefer quotidià.
- Farem visible el treball de les dones a través de l'escriptora Lola Casas i la il·lustradora Gemma Sales.
- Primer i segon s'incorporarà al treball de les emocions iniciat el curs passat. P5 continuarà la tasca engegada el curs anterior.

Cicle mitjà i superior. Continuarem treballant sobre el programa de Competència social, fent activitats de dinàmiques de grup, per afavorir que vagin sent més conscients i coneixedors de les seves pròpies emocions i dels altres, afavorint la convivència... Una altra proposta va encaminada a l'objectiu de "Fer més visible el paper de les dones a la societat actual". Consistiria en la recerca d'imatges, a la premsa i altres mitjans de comunicació, per tal d'analitzar la presència de les dones en els diferents àmbits. Farem visible el treball de les dones a través de l'escriptora Lola Casas i la il·lustradora Gemma Sales.

### Extret del Pla anual 2006-2007 de l'IES Aubenç d'Oliana

#### Propòsits curs 2006 – 2007:

#### Projecte de coeducació:

Aquest curs, és el segon any que participem en aquest projecte.

Per a aquest curs hem volgut ampliar el tractament de la coeducació a altres àmbits per tal de fer global el seu desenvolupament en el centre:

- Com a centre (una activitat cada trimestre).
- Des de tutoria (dossiers elaborats on es tracten diferents temes de forma coeducativa).
  - Les habilitats socials. Rols i sexes (1r d'ESO).
  - Les habilitats socials. Estereotips i publicitat (2n d'ESO).
  - Sexe i afectivitat (3r d'ESO).
  - Orientació acadèmica i professional dins d'un marc d'igualtat d'oportunitats (4t d'ESO).
- Des de cada assignatura (incorporant en les programacions objectius coeducatius).

## Recursos per elaborar propostes d'intervenció

- Ayala, Ana Isabel i Mateo, Pilar (coord.). (2002). *Educación en relación. Estereotipos y conflictos de género*. Zaragoza: Gobierno de Aragón. Departamento de Educación y Ciencia.

Recull dels materials utilitzats i elaborats en un seminari de formació permanent del professorat sobre coeducació. Conté un primer apartat sobre algunes aportacions de la teoria feminista a l'anàlisi social. A continuació fa propostes per a un treball d'investigació acció sobre els sistemes de valors implícits en la pràctica docent i sobre la resolució de conflictes escolars.

- Bonal, Xavier (1997). *Las actitudes del profesorado ante la coeducación. Propuestas de intervención*. Barcelona: Graó.

Anàlisi del paper del professorat com a agent de canvi en l'àmbit de la coeducació. L'objectiu és oferir un material de referència útil per al professorat que estigui interessat en una educació més igualitària i alhora ser un instrument que estimuli la reflexió i el debat sobre com l'escola pot combatre les desigualtats socials, sexuals i culturals.

- *Guia de buenas prácticas para favorecer la igualdad de hombres y mujeres en educación* (2006). Junta de Andalucía. Consejería de Educación.  
Document elaborat per a proporcionar orientacions i eines d'intervenció a les persones responsables de coeducació dels centres educatius a la comunitat andalusa. Cada capítol inclou, a més de reflexions generals, orientacions i activitats per desenvolupar, accions coeducatives en els diversos àmbits de la vida escolar.
- Jaramillo Guijarro, Concepción (2001). *Formación del profesorado: igualdad de oportunidades entre chicas y chicos*. Madrid: Instituto de la Mujer.  
Presentació d'uns mòduls per a la formació del professorat en el marc del III Plan para la Igualdad de Oportunidades entre mujeres y hombres (1998-2000) de l'Instituto de la Mujer. Les propostes que es formulen són resultat de l'experiència de deu anys en diferents accions formatives. S'han seleccionat sis blocs temàtics: les nenes i els nens a l'escola; els usos del llenguatge; els continguts escolars i els materials didàctics; l'educació afectivosexual; l'orientació escolar, vivencial i professional i la violència escolar.
- *Igualtat d'oportunitats noies i nois*. (1997). Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament d'Ensenyament.  
Document que dóna pautes per desenvolupar la igualtat d'oportunitats entre nois i noies en el currículum. Inclou un apartat sobre l'elaboració del PEC i dues propostes de metodologia d'intervenció, una en l'àmbit de centre i l'altra en el aula.
- Salas Garcia, Begoña (1994) *Orientaciones para la elaboración del proyecto coeducativo de centro: desarrollo integral de la persona*. Bilbao: Maite Canal.  
Presenta una proposta global per elaborar un model educatiu nou, capaç de donar resposta a les necessitats plantejades pel desenvolupament integral de la persona, la transversalitat, la diversitat i l'orientació.
- Subirats, Marina i Tomé, Amparo (2007). *Balones fuera: reconstruir los espacios desde la coeducación*. Barcelona: Octaedro (Recursos Octaedro, 104).  
Consta de tres capítols, el primer dedicat a desenvolupar el concepte de coeducació i l'últim centrat en l'anàlisi i la transformació dels espais escolars. Pel que fa al segon capítol ofereix estratègies per tirar endavant un projecte coeducatiu consensuat.



### 3. Quin llenguatge utilitzem? Àmbit de la comunicació

*En un món on el llenguatge i el posar nom a les coses és poder, el silenci és opressió i violència.*  
Adrienne Rich

#### Què ens cal saber?

La llengua evoluciona, canvia i s'adapta a les noves situacions per respondre a les necessitats de la comunitat que la fa servir. Així s'explica que en una societat com la nostra, en què es demana un tracte igualitari entre dones i homes, el llenguatge que utilitzem, com a producte social, no tan sols ha de reflectir aquesta igualtat, sinó que, també, ha de contribuir a assolir-la.

El llenguatge sovint ignora i invisibilitza les dones, que s'han d'adaptar a la interpretació sobre la seva presència o absència.

La funció bàsica del llenguatge és la comunicació. Comunicació que serveix per transmetre un conjunt de valors, actituds, idees i prejudicis d'unes persones a unes altres i que es pot modificar i alterar tant per reforçar els estereotips ja existents en la societat com per canviar-los.

El llenguatge com a transmissor bàsic de la cultura d'una societat, reflecteix i interacciona amb la realitat de cada moment. A través del llenguatge projectem la realitat i li donem forma: situem, anomenem, definim, qualifiquem, etc. Així doncs, fem un ús sexista i androcèntric de la llengua perquè vivim en una cultura sexista i androcèntrica en la qual es valoren les capacitats i funcions atribuïdes als homes, i no es reconeix, o es reconeix poc, el valor de les capacitats i funcions atribuïdes a les dones.

No podem oblidar que el llenguatge és el principal vehicle de comunicació a l'escola i, per tant, cal tenir cura de totes les manifestacions comunicatives: en el llenguatge oral (espontani, immediat, informal, directe); en el llenguatge escrit (formal, més elaborat, en queda constància i se'n pot fer difusió); en el llenguatge icònic (les imatges que acompanyen els textos i que representen accions de persones); en altres elements ambientals (cartells, distribució d'espais comuns, etc.), i vetllar perquè no s'exclouï la presència femenina, no s'atribueixin estereotips sexistes i es mantingui la presència equilibrada de dones i homes.

A través del llenguatge reflectim la realitat desigual i també la reforcem, perquè malgrat la profunda transformació que ha experimentat el paper social de les dones, els

missatges que transmetem segueixen mostrant una imatge parcial de les dones i les situen en una posició subordinada respecte dels homes.

Les dones veuen que en el diccionari no tenen el mateix tractament. I també aprenen que la tradició, la història i la ciència les han invisibilitzat, prenent com a dominant l'home, paradigma de l'anàlisi i la descripció del conjunt dels éssers humans.

### **Els estereotips sexistes**

A través del llenguatge i les imatges que contenen els llibres de text i altres materials didàctics es transmeten els *estereotips sexistes*. Sovint les imatges i les paraules defineixen els nens com els més forts, independents i curiosos. Les nenes, en canvi, es presenten com a més dependents, afectuoses, dòcils i col·laboradores. També el tipus d'activitats que realitza cadascú, les tasques, els jocs, les relacions, les formes de vestir i comportar-se o les diversions, són diferents per a cada sexe.

Es pot afirmar que tant el llenguatge icònic (imatge entesa com a signe), com els llenguatges oral i escrit, són transmissors d'estereotips sexistes. Una imatge que presenti només homes treballant en una oficina, pot fer pensar que només són els homes, els que en fan ús, de manera que se segueix reproduint l'estereotip sexista amb l'excusa que el masculí representa a totes i a tots. Imatges que mostrin només dones fent tasques domèstiques o que s'utilitzin imatges publicitàries de dones mostrant el seu cos com a reclam per anunciar productes que no hi tenen relació, neguen els valors i capacitats intel·lectuals de les dones i atempten contra la seva dignitat.

Per tant, és convenient utilitzar la duplicació de les imatges perquè tots dos sexes quedin representats i es garanteixi l'equilibri en la freqüència d'aparició de dones i homes a il·lustracions i fotografies.

Encara subsisteixen en la nostra llengua *estereotips sexistes* que estan molt arrelats als nostres usos, tant que, sovint, els utilitzem de manera inconscient. Es tracta, doncs, d'evitar equívocs o l'ocultació de determinats missatges i posar de manifest la presència de les dones en el discurs del llenguatge.

En una societat on l'androcentrisme ha dominat durant segles, no és estrany que en el llenguatge es mantinguin usos lingüístics sexistes, derivats d'aquesta situació.

En el llenguatge oral, a més del missatge són importants, també, la persona que l'emet, el context lingüístic i el to amb el qual s'expressa. Quan un missatge és sexista es nota clarament perquè és despectiu i perquè perpetua estereotips.

Si ens fixem en el llenguatge escrit, ens trobem, encara, que molts dels textos estan construïts des d'un punt de vista masculí, s'hi situen els homes com a protagonistes, mentre que les dones segueixen vinculades a àmbits considerats com a secundaris i privats, perpetuant, així, els *estereotips sexistes*.

### **Invisibilitat femenina**

Es continua construint una realitat sexista, fonamentalment a través de l'ús abusiu del masculí genèric per referir-se a ambdós sexes. Un recurs que, encara que gramaticalment sigui vàlid, des d'un punt de vista social, respon a una clara discriminació vers les dones.

Aquest fet, entre altres efectes, porta a confusions, especialment en les nenes, que no queda prou clar quan es fa referència a elles. Aquesta manca d'identificació amb el discurs es va substituint progressivament per la consciència que elles estan sotmeses a la suposada economia del masculí genèric i que, igualment com passa amb moltes altres qüestions, tampoc compten en el llenguatge.

Mentre que totes les persones estan representades per noms, pronoms, etc., que coincideixen amb els que es refereixen a éssers humans masculins, els termes específics que es refereixen a les nenes i a les dones només les representen a elles. El resultat és que són invisibles en el llenguatge i quan hi apareixen són vistes com a excepció de la norma masculina. Aquesta circumstància està tan assumida que encara són moltes les resistències a utilitzar un llenguatge no sexista.

L'ordre androcèntric imposa una determinada visió a través de l'ús d'un llenguatge sexista, mitjançant el lèxic, la gramàtica, l'ordre de les paraules o el sentit del discurs. Aquesta visió encara és present en el món educatiu, on l'experiència i el saber de les dones han estat i segueixen exclosos des de fa molt de temps.

### **Canvi d'hàbits lingüístics**

Actuar sobre la llengua –proposant alternatives per evitar la discriminació femenina–, pot contribuir positivament a sensibilitzar les persones que fomen part de la comunitat educativa i ajudar a aconseguir uns hàbits socials més respectuosos i equitatius respecte de les nenes, les noies i les dones que hi conviuen. En aquest sentit, la modificació d'hàbits lingüístics quotidians, plenament arrelats –per molt insignificants que semblin i per moltes reaccions adverses que provoquin–, es revela molt més eficaç que no pas les solemnes declaracions de principis.

Com veiem, el llenguatge no fa sinó reflectir de forma fidel el nostre pensament, la nostra percepció dels fets, situacions o sentiments: és l'instrument que utilitzem per fer-ho. Per tant, canviant la nostra percepció del món també podem canviar el contingut dels nostres missatges.

Prendre consciència que la contribució de les dones i dels homes té la mateixa importància per al manteniment de la societat, suposa reconèixer el mateix grau de protagonisme a dones i homes.

La idea que el llenguatge per si sol no pot canviar la consideració social de les dones, sembla justificar la presència del sexisme en el llenguatge i, per tant, legitima la invisibilitat de les dones a la llengua.

Del nostre paper actiu en aquest canvi dependrà el ritme en què es modifiquin les concepcions sexistes i androcèntriques.

Per tot això s'ha de fer evolucionar la llengua. En el procés educatiu cal trobar i utilitzar un llenguatge que faci de l'espai humà un espai també per a les dones.

Els centres educatius es troben en una posició privilegiada per combatre i per modificar certs usos i per contribuir a una nova economia del discurs, basada en un tracte igualitari, no exclouent.

Així, per la varietat de possibilitats que ens ofereix la llengua i per la llibertat que

tenim d'escollir, podem expressar una realitat de forma sexista o no sexista ("el departament de llengua el formen sis professors" o "el departament de llengua el formen quatre professores i dos professors").

Es tracta de detectar el sexisme en les manifestacions lingüístiques (tant orals com escrites) i aprofitar els recursos que ofereix la llengua per substituir aquestes expressions per altres de no discriminatòries.

Aquest objectiu exigeix un esforç, ja que suposa revisar uns hàbits molt arrelats i emprendre canvis significatius. S'ha d'aconseguir fer constar la presència femenina en les manifestacions lingüístiques habituals que s'utilitzen en la vida quotidiana del centre, dins i fora de les aules, als passadissos, a les reunions, als espais d'esbarjo, etc., siguin en situacions de relació o de treball.

És evident que des de l'escola podem combatre els usos tradicionals i cercar alternatives. Hem de ser conscients que els hàbits lingüístics del professorat actuen com a mostra i com a model que ha de seguir l'alumnat i que, oposant-nos a una presentació esbiaixada de les dones evitant *estereotips sexistes* i assumint comportaments inclusius, estarem contribuint a desterrar la permanència d'usos tradicionals sexistes.

## La llengua i els mitjans de comunicació

Actualment, els mitjans de comunicació s'han convertit en un dels agents de socialització més importants i, de manera predominant, el mitjà de comunicació audiovisual. El seu discurs reproduïx plantejaments androcèntrics i sexistes. Els avenços tecnològics no han aconseguit incorporar canvis en la situació de discriminació de les dones envers els homes, ja que les mateixes característiques del llenguatge audiovisual fan que sigui especialment fàcil la transmissió i reproducció d'*estereotips sexistes*.

La socialització del gènere, l'aprenentatge del rol que la nostra cultura adjudica a cada sexe, es duu a terme a través dels missatges audiovisuals d'una manera constant i omnipresent.

La influència dels mitjans de comunicació com a agents de socialització és tan important perquè contribueixen a educar en la formació de la subjectivitat i en els valors que ha d'aprendre cada persona per conèixer dins la seva comunitat.

El sexisme no sols es manifesta en l'ús formal del llenguatge, sinó també en pràctiques socials massives, en potents i atractius missatges audiovisuals, en modes arrasadores, en costums fortament arrelats i, de manera reiterativa, en els missatges publicitaris. Aquests últims, tenen una especial incidència entre l'alumnat. Potencien, amb el llenguatge que contenen els seus missatges, que determinades actituds, models i imatges socialment idealitzades, s'associïn amb la possessió d'uns productes concrets i es mostrin *estereotips sexistes* lligats a la jerarquització social.

## El llenguatge a l'escola

Encara que no és només en el llenguatge on es materialitza el sexisme, el nostre sistema educatiu està basat, tant de forma oral com escrita, en el seu ús, per tant,



no es pot ignorar que té una importància especial en la seva transmissió i que, com qualsevol construcció i pràctica social, està marcat per la història i les estructures de poder.

Les manifestacions lingüístiques (verbals i no verbals) del professorat suposen clars missatges d'acceptació, d'indiferència i fins i tot de rebaixament cap a determinats o determinades alumnes. Les nenes són particularment sensibles a aquests tipus de missatges, on la suposada aprovació va acompanyada, de manera més o menys subtil, de desaprovació (dirigir-se més als nens, prestar més atenció al que ells diuen, mostrar poc suport a les nenes o no reconèixer explícitament els bons resultats en els seus treballs).

Els efectes del sexisme són patits per nenes i nens des de la infantesa. Els poemes, els contes i les cançons que les persones grans més properes transmeten de forma oral per establir comunicació i afavorir el procés d'aprenentatge del llenguatge, solen contenir trets sexistes. Les nenes, en comptades ocasions són protagonistes de les accions i no disposen, a través del llenguatge, de models amb els quals poder identificar-se.

## Usos del llenguatge

El sexisme té el seu reflex en alguns usos de la llengua com:

- L'ús del genèric masculí per fer referència tant a homes com a dones que exclou i invisibilitza les dones en considerar que el gènere gramatical masculí engloba el femení. En la majoria dels casos fem servir el masculí perquè simbòlicament estem pensant en homes, i no en dones i homes. El masculí, en realitat, no és un genèric i això és evident en molts dels anuncis d'ofertes de treball que es publiquen a la premsa (es necessiten directors comercials, administratives, etc.).
- L'ús de diferents tractaments per a cada sexe, minimitzant les dones ("senyor-senyora, senyoreta"), o assignant diferents qualitats per a dones i per a homes (els regidors visiten atentament les noves instal·lacions"; "un elegant grup d'assistents...") i, fins i tot, l'ús del femení per a desqualificar les dones o els valors, comportaments i actituds que se'ls assignen (plora com una nena, coses de dones).
- En la presentació de l'home com a únic subjecte d'acció i de referència i de la dona com a dependent o subordinada (el senyor x va anar a l'exposició acompanyat de la seva dona).

Una fórmula per saber si l'expressió utilitzada és igualitària consisteix a invertir la frase i col·locar homes en lloc de dones o a la inversa. Si la frase ens sembla inadequada, és senyal que la frase original és sexista. (Exemple: curs de català per a adults. La invertim: curs de català per a adultes. Canvi adequat: curs de català per a persones adultes).

Són, per tant, necessaris alguns canvis en l'ús del llenguatge. Si alguna característica és definitiva del llenguatge és la seva capacitat d'adaptació als canvis. Per aquesta raó, el llenguatge es pot modificar constantment.

Fem servir un llenguatge igualitari quan:

- Assenyalem valors, aptituds i capacitats corresponents a la persona en si i no en funció de la seva pertinença a un o altre sexe (si parlem d'una reunió científica de professionals, mencionem algun home referint-nos a la seva professionalitat, cal assenyalar un valor similar quan mencionem una dona i no parlar de la seva bellesa o simpatia, com sovint se sol fer).
- Donem el mateix tractament a les dones i als homes (senyor i senyora, seguit dels seus respectius noms i cognoms).

## Nous llenguatges i entorns virtuals

Quan sorgeixen noves situacions, nous objectes o necessitem expressar noves idees, ens servim dels signes existents adaptant o ampliant el seu significat i, si les paraules que existeixen no ens serveixen per expressar correctament el que volem manifestar, podem inventar noves paraules o adaptar-les d'altres idiomes.

La llengua, en aquests darrers temps, ha estat envaïda per les noves tecnologies. L'experiència d'Internet s'ha generalitzat i qualsevol activitat de la nostra vida quotidiana passa ja per la xarxa. Es tracta d'un mitjà de comunicació massiu, lliure i de difícil control. Per aquest motiu la seva influència és molt gran. D'aquí la importància que tenen els usos lingüístics que apareixen a la xarxa. Cal un tractament equilibrat en la participació de dones i homes en l'exposició dels continguts, en les imatges, en les activitats que proposen, en l'autoria dels articles i en la participació als espais de comunicació. La igualtat en el tractament lingüístic ha de ser reflectida en les múltiples possibilitats que ofereix: diccionaris electrònics, programes, webs, blocs, fòrums, correu electrònic, etc.

En definitiva, el llenguatge és una eina que està al nostre servei i on aboquem les nostres vivències, pensaments, inquietuds... i aquests són els condicionants que realment limiten l'ús que en fem, no el llenguatge en si mateix.

## Què diuen les disposicions i normatives en relació amb l'ús no sexista del llenguatge? Com ho hem d'interpretar?

Les Competències bàsiques d'educació primària, en l'àmbit de llengües, determinen com a objectius:

- "Ús d'un llenguatge no discriminatori i respectuós amb les diferències"
- "Actitud crítica davant estereotips lingüístics que reflecteixen prejudicis racistes, classistes o sexistes"

Les Competències bàsiques d'ESO, en l'àmbit de llengües, determinen com a objectiu:

- "Cal que l'alumnat sigui conscient del perill que la llengua i els diferents llenguatges es puguin convertir en vehicles de transmissió de valors negatius, d'etnofòbia, de sexisme, d'intolerància..."

Les instruccions marcades pel Departament d'Educació per al curs 2007-2008 especifiquen que:

- “Els centres han de posar una cura especial a evitar els referents i continguts androcèntrics i homofòbics en el desenvolupament del currículum, eliminar els llenguatges i els comportaments sexistes, promoure la prevenció de conductes abusives i fomentar la no-agressivitat en les relacions interpersonals”

El sexisme lingüístic es materialitza quan el llenguatge resulta discriminatori a causa de la seva forma. Per això convé parar una atenció especial a la utilització de les maneres, estructures i expressions que, tot i tenir una càrrega sexista latent, o fins i tot evident, passen desapercebudes o no generen cap reflexió per la quotidianitat i naturalitat del seu ús.

Cal no oblidar que l'objectiu principal dels textos és comunicar i, que la forma, si bé és important, no ha d'impedir que es compregui el missatge, sinó que ha de contribuir a expressar-lo de la manera més clara, respectuosa i concisa possible. Per tant, es tracta de trobar expressions o solucions que siguin respectuoses amb la condició femenina o masculina de les persones i amb la llegibilitat del text.

La manera com s'utilitza el llenguatge no tan sols afecta l'intercanvi comunicatiu entre les persones, sinó també la manera com dissenyem la realitat i, com a conseqüència, la forma en què accedim al coneixement del món en el qual vivim.

Quan escrivim, revisem diverses vegades l'esborrany d'un text fins que tenim la seguretat que és correcte. En aquest procés de correcció tenim en compte una sèrie de criteris ortogràfics, sintàctics, semàntics, tipogràfics, etc. Què ens impedeix, per tant, tenir en compte també la diferència sexual en la correcció del text escrit?

Si entrem en un centre escolar i passem pels passadissos podem pensar que ens trobem en una escola només de nois. Mirem els rètols: Sala de professors, Director, Cap d'estudis, Secretari, Associació de pares, etc. Si de darrere la porta d'una aula sentim que algú crida: “nois, pareu atenció!” seguim pensant el mateix. Si sortim a la zona d'esbarjo veiem com els espais s'han convertit, exclusivament, en pistes de bàsquet i/o de futbol. Per tant, simbòlicament aquests signes els identifiquem amb el masculí. Però en els centres educatius existeixen les nenes, les noies, les professores, les directores... Què aprenen les alumnes? Què se'ls està transmetent?

Cal valorar si l'ús del llenguatge a l'escola (a les classes, a les reunions, als escrits oficials del centre, als llibres de text, als documents d'ús habitual, a la senyalització dels espais, als cartells, etc.) té en compte, de forma visible, la diferència sexual entre nenes i nens, entre noies i nois, entre professores i professors, entre mares i pares, entre el personal d'administració i serveis, etc. i, per tant, si convé modificar alguns aspectes dels usos lingüístics que tenen lloc al llarg de la jornada escolar.

Reconèixer nenes i a nens de totes les edats, comporta incloure, de manera habitual, ambdós sexes en el llenguatge que fem servir. D'altra manera, l'imaginari es manté en masculí: si parlem d'un grup de professors, pensem, també, en les professores que en formen part? I d'un grup de nens? Quan parlem de “personal directiu”, pensem si inclou també alguna dona?

Canviar aquest sistema de domini suposa un treball de reflexió i qüestionament, d'experimentar sobre altres formes de discurs i de cercar noves estratègies de comunicació.

Es tracta de potenciar una nova mirada a la cultura escolar cap a un model coeducatiu, on el professorat hi tingui un paper fonamental en la seva transformació.

## Què podem fer?

És necessari reflexionar, de manera individual i també col·lectivament, sobre els propis estereotips, com els transmetem i a través de quines pràctiques lingüístiques. Prendre consciència de la nostra realitat, observar i analitzar com parlem, com escrivim, què llegim, etc.

Cal evitar caure en l'ús, per inèrcia, d'un llenguatge sexista. Existeixen alternatives que ajuden a portar a terme canvis.

Un seguit d'orientacions senzilles que es poden seguir i que són fàcils d'interioritzar i d'incloure amb tota naturalitat en la parla i en l'escriptura ens poden servir d'exemple:

- L'ús de genèrics reals: existeixen noms genèrics reals, ja siguin masculins o femenins, que serveixen per anomenar el col·lectiu de dones i homes (*persona, infància, alumnat, ésser humà, població, etc.*).
- L'ús dels dos gèneres gramaticals: dobles formes, quan ens referim a un grup mixt hem d'evitar ocultar les dones darrere el gènere gramatical masculí usat com a fals genèric (*els treballadors i les treballadores, les mares i els pares*).
- L'ús de noms abstractes (*assessoria, tutoria, direcció*).
- L'ús de les formes personals dels verbs i l'ús de pronoms: qui (*la persona que*) es trobi.
- L'ús de les barres, quan no existeixi una altra fórmula més adequada o per qüestions d'espai en el document, en el cas de documents administratius (*ell/la*). L'@ no és un signe lingüístic.
- Respectar la regulació de denominació de títols acadèmics (*metgessa, arquitecta*).
- Flexibilitzar l'ordre de les paraules (*mares i pares, treballadores i treballadors*).
- Dotar el discurs d'homogeneïtat. Quan s'adopta una solució no sexista, cal mantenir-la al llarg de tot el text.

Els molts recursos de què disposa la llengua ens permeten elaborar discursos variats, no repetitius, precisos i no esbiaixats, sense necessitat de renunciar a l'estètica i a l'economia del llenguatge. En tot cas hem de recordar que la funció principal del llenguatge és la comunicació i com més reflectida quedi la realitat del que volem explicar, millor serà la comunicació.

## Indicadors per valorar si l'ús del llenguatge a l'escola té en compte un tracte igualitari<sup>2</sup>

Per valorar si l'ús del llenguatge al centre (classes, reunions, textos i cartells) té en compte o no de forma adequada la diferència sexual entre nenes i nens, entre noies i nois, entre dones i homes i, per tant, si convé modificar alguns aspectes de les interaccions verbals i no verbals que es produeixen de dilluns a divendres, ens podem plantejar aquestes qüestions:

2. Reelaboració. Consejería de Educación de la Junta de Andalucía (2006). *Guía de buenas prácticas para favorecer la igualdad entre hombres y mujeres en educación*.

- Quan parlem a classe es fa evident la voluntat d'anomenar les alumnes i els alumnes o utilitzem habitualment el masculí com a genèric perquè entenem que inclou de manera suficient les dones?
- A les classes, les noies i els nois utilitzen la paraula oral i escrita tant per respondre a les preguntes del professorat com per expressar les seves idees, sentiments, opinions. En aquest context, el professorat acostuma a corregir algunes de les coses que es diuen o escriuen?
- En les reunions dels equips de professores i professors (claustres, sessions d'avaluació, reunions de departament, cicle o equip directiu), es fa servir el llenguatge en masculí i femení o s'utilitza habitualment el masculí com a genèric?
- A cada centre hi ha un determinat nombre de professores i professors. En l'ús dels torns orals de paraules, en les reunions entre docents, queda prou reflectida una manera equitativa de repartiment d'aquests torns en temps i freqüència?
- En els escrits oficials del centre (cartes a famílies, pàgina web, revista escolar, correspondència) s'utilitza un llenguatge que anomena indistintament dones i homes o, ben al contrari, se segueix utilitzant el masculí com a genèric (els professors, els pares, els alumnes)?
- En els documents d'ús habitual entre docents (convocatòries de reunions, informes d'avaluació, programacions didàctiques) s'utilitza habitualment un llenguatge que inclou dones i homes?
- En la senyalització dels espais i les tasques del centre es té en compte un llenguatge equitatiu? I en l'ambientació i ornamentació (murals, exposicions artístiques, etc.)?
- Les imatges (fotografies, il·lustracions, etc.) que s'utilitzen tant per treballar com d'ambientació en aules i espais comuns del centre, presenten dones i homes amb nom propi, com a protagonistes, fent treball remunerat o tasques domèstiques, en llocs de responsabilitat, compartint espais i activitats, etc.? Recullen situacions reals?

### Claus per identificar el sexisme en el llenguatge<sup>3</sup>

Si ens fixem en l'ús quotidià del nostre llenguatge, en el tipus de vocabulari que fem servir, en la concordança gramatical a la qual fem referència o en les insinuacions que utilitzem per atribuir determinats rols a un sexe o l'altre, veurem com fàcilment podem identificar trets sexistes:

- En el vocabulari: l'ús abusiu del gènere masculí per designar tots els individus, dones i homes, que constitueixen la humanitat, té com a conseqüència una desvalorització del sexe femení o la seva invisibilitat.
- En la gramàtica: en el cas de dos noms, un de femení i un altre de masculí, els adjectius i els pronoms que facin referència a ambdós han d'anar en masculí plural. Aquesta norma transmet a nenes i nens un missatge sexista, que el masculí ha de predominar sobre el femení.

3. Extret de Michel, Andrée (1987). *Fuera Moldes: hacia una superación del sexismo en los libros infantiles y escolares*. Barcelona: Editorial LaSal.

- En les insinuacions: són una forma dissimulada de sexisme. Consisteixen sobretot a atribuir a un sexe rols no convencionals com si aquests fossin propis d'un sol sexe i no dels dos (exemple: aquesta nena corre com un nen).

### **Pautes per un ús equitatiu dels diferents llenguatges a través de la xarxa<sup>4</sup>**

- Tractar de manera equilibrada les participacions de dones i homes a les imatges.
- Equiparar la distribució del protagonisme gràfic d'homes i dones a la web (mida de les imatges, etc.).
- Evitar la caracterització i valoració estereotipada del masculí i del femení.
- Cercar l'equilibri en l'aparició de dones i homes en l'exposició dels continguts, en les imatges, en les activitats que desenvolupen o proposen, en l'autoria d'articles, en l'aparició a fòrums i correu electrònic, etc.
- Elaborar la web des de la perspectiva de gènere i fent ús d'un llenguatge no sexista.
- Evitar les seccions femenines de les pàgines web, ja que els temes han de ser tractats des de l'interès que puguin tenir tant per a homes com per a dones.

Una proposta per treballar el llenguatge inclusiu a nivell de la comunitat educativa (AMPAs, professorat, alumnat, PAS) podria ser una anàlisi crítica del llenguatge publicitari.

### **El llenguatge en la publicitat. Indicadors per detectar una publicitat sexista**

Un dels elements més importants a la societat actual capaç de crear imatges, plasmar desigs i oferir models és la publicitat. Models que poden esdevenir en generadors actius d'igualtat o bé en generadors de discriminació activa i passiva.

Analitzant els diferents llenguatges que utilitza la publicitat per transmetre els seus missatges (oral, escrit, icònic i simbòlic) podrem detectar si un anunci és sexista:

- Si utilitza un llenguatge on les dones no apareixen explicitades i queden invisibilitzades sota el genèric masculí.
- Si les dones hi són tractades com a éssers dependents respecte dels homes.
- Si perpetua els rols de mestressa de casa, fent només tasques de la llar o les parodien en aquests rols.
- Si representa que només les dones són afectives, dolces, emocionals, o bé són envejoses, xafarderes, manaires... (qualitats i defectes que semblen exclusius de les dones).
- Si mostra les dones exercint professions de menor rellevància social.

4. Extret de Jiménez, Raquel i altres. *Llenguatge per la igualtat als mitjans de comunicació*. Institut Balear de la Dona.

- Si oblida els valors intel·lectuals de les dones i mostra un elevat interès per les característiques físiques i estètiques.
- Si hi apareixen homes i dones tractats com a objectes sexuals i eròtics.

Per tant, seran indicadors d'una publicitat sexista tota aquella publicitat que utilitzi un llenguatge sexista, mostri agressió contra la dignitat femenina i fomenti rols i estereotips de gènere

## Recursos per elaborar propostes d'intervenció

- Alario, Carmen i altres (2001). *NOMBRA. En femenino y en masculino. La representación del femenino y el masculino en el lenguaje*. Madrid: Instituto de la Mujer.  
 Disponible a [www.mtas.es/mujer/publicaciones/docs/nombra.pdf](http://www.mtas.es/mujer/publicaciones/docs/nombra.pdf)  
 Planteja una revisió de conceptes com correcció, bellesa o economia, lligades a formes d'ús de la llengua. Proposa fórmules concretes per evitar usos sexistes del llenguatge.
- Arquillo Gayubas, Glòria (2006). *Manual de llenguatge no sexista*. Barcelona: Consell de la Joventut de Barcelona (CJB).  
 Disponible a [www.cjb.org/upload/sexisme/guia\\_llenguatge\\_no\\_sexista.pdf](http://www.cjb.org/upload/sexisme/guia_llenguatge_no_sexista.pdf)  
 Ofereix recursos concrets per a l'ús d'un llenguatge més igualitari i incitar a la reflexió.
- Bonal, Xavier (1997). *Las actitudes del profesorado ante la coeducación. Propuestas de intervención*. Barcelona: Editorial Graó. Biblioteca de Aula, n. 114.  
 Una primera part on s'analitza el paper del professorat com a agent de canvi educatiu en la transmissió de models masculins i femenins, els condicionants culturals que orienten la seva actuació, i una segona part on es proposa l'experimentació pràctica d'una metodologia de canvi cap a la coeducació.
- Bonal, Xavier i Tomé, Amparo (1997). *Construir l'escola coeducativa. La sensibilització del professorat*. Barcelona. ICE de la UAB. Quaderns per a la Coeducació, n. 12  
 Proposta dedicada al canvi de pràctiques en els centres educatius, especialment en la relació entre professorat i alumnat.
- Calero, M. Luisa i altres (2002). *En femenino y en masculino*. Madrid: Instituto de la Mujer. Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.  
 Disponible a [www.mtas.es/mujer/publicaciones/docs/enfemenino.pdf](http://www.mtas.es/mujer/publicaciones/docs/enfemenino.pdf)  
 Publicació que recull 9 ponències presentades per diverses autores en el marc del Seminari sobre Llenguatge realitzat a Madrid els dies 17 i 18 de setembre de 1998.
- Centre Unesco de Catalunya (1992). *Recomanacions per a un ús no sexista del llenguatge*. Barcelona: Centre Unesco de Catalunya.  
 Disponible a [www.unescocat.org/ct/docs/llenguatgenosexista.pdf](http://www.unescocat.org/ct/docs/llenguatgenosexista.pdf)  
 Proposa solucions per evitar el sexisme en l'ús de la llengua sobre qüestions gramaticals, noms de professions, etc.

- Consejería de Educación de la Junta de Andalucía (2006). *Guía de buenas prácticas para favorecer la igualdad entre hombres y mujeres en educación*. Disponible a <http://www.juntadeandalucia.es/averroes/index.php3>. Planteja arguments i orientacions per a un ús més equitatiu del llenguatge. Proposa un qüestionari per avaluar l'ús del llenguatge a l'escola.
- Departament d'Educació. *Equitat, diversitat i usos lingüístics als llibres de text*. Generalitat de Catalunya. Disponible a [www.xtec.cat/innovacio/coeducacio](http://www.xtec.cat/innovacio/coeducacio). Ofereix orientacions seguint les recomanacions del Departament d'Educació amb relació als usos lingüístics.
- Hernández, Caterina (1999). *La llengua també és femenina*. Barcelona: CCOO. Servei de Normalització Lingüística. Disponible a [www.conc.es/sl/lallengua.pdf](http://www.conc.es/sl/lallengua.pdf). Manual que aporta una sèrie de reflexions i consells pràctics per resoldre dubtes en la comunicació oral i escrita.
- Institut Balear de la Dona (2001). *Educació i comunicació. Llenguatge no sexista*. Palma de Mallorca: Conselleria d'Educació i Cultura. Govern de les Illes Balears. Disponible a <http://www.caib.es/govern/sac/fitxa.do?lang=ca&codi=8391>. Recull de suggeriments per reflexionar sobre els models que donem i la seva repercussió. Proposta de referents no sexistes per poder utilitzar.
- Jiménez, Raquel i altres. *Llenguatge per la igualtat als mitjans de comunicació*. Institut Balear de la Dona. Disponible a [www.caib.es/fitxer/get?codi=134144](http://www.caib.es/fitxer/get?codi=134144). Facilita indicadors per detectar trets sexistes en l'ús dels diferents tipus de llenguatges dels mitjans de comunicació.
- Lledó, Eulàlia (1992). *El sexisme i l'androcentrisme en la llengua: anàlisi i propostes de canvi*. Barcelona: ICE de la UAB. Quaderns per a la Coeducació, 3. Mostra l'estat de la qüestió pel que fa al sexisme que impregna el llenguatge que utilitzem. Fa una anàlisi de diversos materials: llibres de text, diccionaris, documents administratius, etc. Proposa un seguit de redaccions alternatives a diferents tipus de problemes que poden sorgir en el marc de l'escola.
- Lledó, Eulàlia (2000). *Apunts sobre... De les dones a la llengua*. Barcelona: Diputació de Barcelona. Reflexions en femení, 2. Disponible a [www.diba.es/dona/fitxers/reflexionsenfemeni2.pdf](http://www.diba.es/dona/fitxers/reflexionsenfemeni2.pdf). Propostes i suggeriments, amb exemples concrets, per facilitar l'ús d'un llenguatge on la presència de dones i homes sigui igualitària.
- Lledó, Eulàlia (2005). *Marcar les diferències: la representació de dones i homes a la llengua*. Barcelona: Institut Català de la Dona. Generalitat de Catalunya. Criteris lingüístics, 6. Disponible a [www.gencat.net/llengcat/publicacions/marcar/index.htm](http://www.gencat.net/llengcat/publicacions/marcar/index.htm). Recomanacions pràctiques que ajuden a reflectir la presència de dones i homes en els textos administratius.
- Meana Suárez, Teresa. *Perquè les paraules no se les enduu el vent... Per un ús no sexista de la llengua*. Ajuntament de Quart de Poblet. Disponible a [www.nodo50.org/xarxafeministapv/IMG/pdf/llenguaje\\_no\\_sexista.pdf](http://www.nodo50.org/xarxafeministapv/IMG/pdf/llenguaje_no_sexista.pdf).



Proposa estratègies per combatre el sexisme en l'ús del llenguatge i aporta un seguit de recomanacions per un canvi efectiu.

- Rincon, Ana (coord.) (1998). *El lenguaje, más que palabras. Propuestas para un uso no sexista del lenguaje*. Bilbao: Emakunde; Instituto Vasco de la Mujer.

Disponible a [www.emakunde.es/images/upload/lenguaje\\_c.pdf](http://www.emakunde.es/images/upload/lenguaje_c.pdf)

Proposa pautes per detectar i corregir l'ús sexista del llenguatge i per afavorir la reflexió.

- Santos Guerra, Miguel Ángel (coord.) (2000). *El harén pedagógico. Perspectiva de género en la organización escolar*. Barcelona: Editorial Graó. Biblioteca de Aulan, 149.

Proposa pautes de reflexió i anàlisi sobre l'estructura, el funcionament i les relacions que es donen en el marc de l'escola, des d'un punt de vista coeducatiu

- Secretaria de la Dona (1995). *Rebutja els materials sexistes*. CCOO. Federació d'Ensenyament.

Proposa pautes i models de qüestionaris per identificar el sexisme als materials didàctics.

- Seminari d'Educació per a la Pau de l'APDH (1997). *Nois/noies. Gènere i discriminació*. Senderi. Barcelona: Eumo editorial. Quaderns d'educació ètica, 4.

Disponible a [www.senderi.org/images.senderi4.pdf](http://www.senderi.org/images.senderi4.pdf)

Quadern d'activitats pensades per treballar amb alumnes conceptes com: estereotips, discriminació per raó de gènere, paper de la publicitat, etc.

- Subirats, Marina i Tomé, Amparo (1992) *Pautes d'observació per a l'anàlisi del sexisme en l'àmbit educatiu*. Barcelona: ICE de la UAB. Quaderns per a la coeducació, 2.

Aporta pautes d'observació destinades al professorat sobre l'ús del llenguatge al centre i a l'aula (materials curriculars, senyalització d'espais, murals, etc.).

- Tomé, Amparo i Rambla, Xavier (2001). *Contra el sexismo. Coeducación y democracia en la escuela*. Madrid: Ed. Síntesis.

Presenta els resultats de dos projectes d'investigació educativa: el Projecte Itxaso, sobre les manifestacions del sexisme a l'escola, el canvi d'actitud del professorat i la implicació de les famílies i el Projecte Arianne, sobre la construcció del gènere masculí en adolescents. Aporta reflexions, resultats i instruments metodològics.



## 4. Com ens organitzem? Àmbit de la convivència I

*Vet aquí una societat moldejada de tal manera que cada persona feia només la meitat d'allò que podia i era positiu de fer.*

Victòria Sau

### Què ens cal saber?

#### Organització i responsabilitats compartides

L'organització, l'ordre de jerarquies i les pautes de funcionament també formen part del currículum ocult. No són qüestions neutres, sinó que marquen el dia a dia dels centres educatius i afecten en gran mesura les relacions i la convivència. A més, no deixen de ser models que l'alumnat pot arribar a imitar i seguir reproduint.

No es genera el mateix tipus d'ambient en un centre amb una organització jeràrquica vertical, on les decisions es prenen des dalt, que en un centre on s'ha optat per una organització de tipus horitzontal, i on, per tant, es respiren uns aires més participatius i dialogants.

D'altra banda, on hi ha participació i diàleg, hi ha més respecte i sensibilitat. També sembla prou evident que les formes d'organització i funcionament que s'adoptin poden ajudar a promoure valors com la cooperació, l'equitat, la solidaritat, la responsabilitat compartida, l'*ètica de la cura*, el respecte per les diferències o el rebuig a la violència.

En aquest sentit, una organització de tipus horitzontal que afavoreixi la participació de totes les persones que formen la comunitat educativa és un bon punt de partida per facilitar un repartiment equitatiu de les feines i les responsabilitats del centre. Per tant, la podem considerar una condició indispensable, però no suficient per aconseguir una distribució equilibrada de la capacitat de decisió i de les diverses tasques entre homes i dones o entre noies i nois. Per aconseguir aquest últim objectiu, cal una voluntat expressa i cal posar en marxa els mecanismes que es creguin més adients en cada cas.

Pel que fa al professorat, un alt grau de participació de les mestres en les tasques de gestió i en la presa de decisions no és només una qüestió de justícia o de repartició de poders, sinó que té una càrrega simbòlica important per a l'alumnat. Reconèixer l'*autoritat femenina*, és a dir, tenir confiança en la capacitat de fer créixer i en la potència de mediació de les dones ensenyants, i de les dones en general, és un pas

fonamental per avançar cap a una escola coeducativa. A més, cal no oblidar que l'alumnat es troba en procés de maduració i els models que oferim a l'escola poden tenir una gran transcendència en el seu desenvolupament posterior. Si les noies i els nois s'han acostumat a veure quasi sempre en els llocs de poder més valorats (direcció, caps d'estudi o caps de departament) els professors i en tasques de cura i atenció directa de l'alumnat, no sempre suficientment valorades (tutories), les professores, poden seguir reproduint models estereotipats i jerarquitzats. Per això és molt important que les diverses tasques siguin compartides pels dos sexes i que a les feines més relacionades amb la cura se'ls atorgui una consideració equivalent a les feines de gestió i direcció.

De fet, com veurem seguidament, la nova llei d'àmbit estatal per a la igualtat efectiva de dones i homes (2007) reconeix el que s'anomena principi de presència o composició equilibrada i, per tant, promou una representació significativa dels dos sexes en tot tipus d'òrgans i càrrecs de responsabilitat.

Aquestes observacions també tenen validesa quan analitzem la divisió de tasques per raó de sexe que es poden donar entre el personal no docent, les mateixes AMPA o les persones o entitats que organitzen i desenvolupen activitats extraescolars, colònies o casals. En aquests casos, la capacitat d'intervenció dels equips directius és més limitada, però els consells escolars poden fer propostes per potenciar criteris i tractaments més equitatius. De fet, la nova figura de la persona escollida pel Consell escolar per impulsar mesures educatives que fomentin la igualtat real i efectiva entre homes i dones pot endegar una important tasca en aquest sentit.

## **Coeducació i agrupament de l'alumnat**

Pel que fa a l'alumnat, és evident que l'equip directiu i, en general, el professorat pot afavorir una repartició equilibrada de les feines i les responsabilitats. Des de l'educació infantil fins a l'ESPO (Educació secundària postobligatòria) les tutories han de vetllar per aconseguir avançar cap a una responsabilitat compartida entre noies i nois en tot tipus de tasques organitzatives, d'ordre i neteja, de cura d'altres alumnes, de representació en òrgans de decisió, etc.

L'organització de grups específics d'alumnes per a certes matèries o per atendre la diversitat també pot fer-se des d'una perspectiva coeducativa. Sovint quan es decideix quins o quines alumnes necessiten una atenció més individualitzada es formen grups amb una gran majoria de nois. Cal analitzar en cada cas si aquesta selecció s'ha fet tenint en compte les necessitats reals de l'alumnat o s'ha donat prioritat a l'alumnat que causa més distorsions en la dinàmica de les classes.

De fet, quan s'agrupa l'alumnat a P3 o a primer d'ESO, la proporció de nens i de nenes que tindrà cada grup classe no és mai una qüestió insignificant. Pot marcar dinàmiques molt específiques en cada grup i, per tant, és important tenir uns criteris clars d'agrupació que, entre d'altres variables, tinguin en compte el sexe de l'alumnat.

En el cas d'organitzar tallers o qualsevol tipus de dinàmica de grup és important tenir present que a les nostres escoles tenim nois i noies i que els seus interessos, comportaments i habilitats acostumen a ser diferents. La selecció de la temàtica dels tallers o del tipus de dinàmica grupal ha de tenir en compte els interessos i les necessitats de les noies i dels nois. En general, és aconsellable buscar temàtiques que interessin als dos sexes i dinàmiques en petit grup que afavoreixin la participació de les

nes, però també es poden organitzar puntualment tallers específics per a nois o per a noies on es treballin aquelles competències atribuïdes a l'altre sexe. En matèria d'educació afectivosexual també s'han portat a terme experiències interessants en què es treballaven algunes qüestions en grups separats de noies i de nois, abans de posar-les en comú.

En relació als agrupaments i a la igualtat en l'accés als recursos, diversos estudis han posat de manifest que, si no es fa un seguiment i una orientació des de criteris coeducatius, la possibilitat d'escollir entre diverses matèries optatives sol donar lloc a eleccions fortament estereotipades, les quals no fomenten una veritable *igualtat d'oportunitats* entre noies i nois. Un exemple significatiu, el podem trobar en l'organització de les classes optatives d'informàtica, que, sense una adequada intervenció podrien donar lloc a desigualtats flagrants en l'accés als recursos del centre.

Aquestes desigualtats són encara més acusades en el cas de les activitats extraescolars, on sol produir-se una forta divisió en funció del sexe de l'alumnat. Una vegada més, el Consell escolar, a través de la nova figura de la persona encarregada d'impulsar mesures educatives que fomentin la igualtat real i efectiva entre homes i dones, pot tenir un elevat grau d'intervenció en aquest camp.

## Ús d'espais

Encara que aquesta podria semblar una qüestió òbvia i superada, també cal vetllar per una igualtat d'accés als recursos i un equilibri en l'ús dels diversos espais escolars, especialment els destinats al lleure.

Les desigualtats en la utilització del pati d'esbarjo per part de nois i noies han estat àmpliament estudiades i l'anàlisi de l'ús d'aquest espai ha esdevingut una de les eines per fer un diagnòstic de la situació de partença en centres que inicien un projecte coeducatiu. El pati de jocs és un espai on el nivell d'intervenció del professorat acostuma a ser baix i on el marge de llibertat de nens i nenes és més elevat. Per tant, ens trobem amb un àmbit especialment indicat per detectar possibles situacions de desequilibri o de *violència de gènere*.

També és important analitzar les dinàmiques que es generen en espais específics com laboratoris i aules d'informàtica o tecnologia. Cal tenir present que aquests són espais amb fortes connotacions simbòliques que els vinculen a la imatge tradicional de la masculinitat. Per tant, es fa necessari evitar possibles desigualtats i potenciar-hi un ús i un maneig equilibrat d'ordinadors i altres aparells científics o tecnològics.

## Les reunions de professorat

Un àmbit on resulta molt més difícil percebre desequilibris és el de la dinàmica generada en les diverses reunions que van definint el dia a dia dels centres educatius. La dinàmica dels claustres, de les reunions d'avaluació, de les reunions de departament o de les reunions d'equip docent, així com la de les diverses comissions en funcionament, tampoc no és neutra. Ara bé, cal una sensibilitat sustentada en criteris coeducatius per detectar-ne els desequilibris. Aquest tipus de sensibilitat, aquesta nova mirada es va desenvolupant per mitjà d'una observació acurada, però, en els inicis, pot ser convenient enregistrar algunes sessions per evidenciar tota la riquesa de situacions que se solen donar, sovint, sense ser-ne conscient la majoria del professorat. Entre

d'altres qüestions, es pot analitzar el nivell de participació de professors i professores (nombre d'intervencions, durada i temàtica), el temps dedicat a parlar de noies o de nois concrets, el tractament que reben les propostes fetes per homes o fetes per dones, qui fa i qui rep desautoritzacions, aprovacions o determinats gestos no verbals, etc.

### **Què diuen sobre l'organització dels centres les noves disposicions i normatives referents a la coeducació? Com ho podem interpretar?**

Com hem avançat, la nova *Llei orgànica per a la igualtat efectiva de dones i homes (2007)* reconeix el que s'anomena principi de presència o composició equilibrada. Aquest principi pretén assegurar una representació suficientment significativa d'ambdós sexes en tot tipus d'òrgans i càrrecs de responsabilitat. Pel que fa als centres educatius, especifica que les administracions educatives, en l'àmbit de les seves respectives competències, desenvoluparan entre d'altres actuacions la promoció de la presència equilibrada de dones i homes en els òrgans de control i de govern dels centres docents. Encara que la llei en les disposicions addicionals considera com a composició equilibrada una presència de cada sexe no major del seixanta per cent i no menor del quaranta per cent, aquesta precisió és de difícil aplicació en els centres educatius, on la majoritària presència de dones ensenyants hauria de quedar reflectida també en els càrrecs i òrgans directius, les comissions, etc.<sup>5</sup>

D'altra banda, com hem vist al primer capítol, la *Llei orgànica de mesures de protecció integral contra la violència de gènere (2004)*, articula un conjunt de disposicions que afecten l'àmbit educatiu. Pel que fa als aspectes organitzatius, assigna als consells escolars dels centres l'adopció de mesures que fomentin la igualtat real i efectiva entre dones i homes.

La LOE (2006) concreta més aquest encàrrec i estableix en els articles 126 i 127 que dins del Consell escolar es designarà una persona que impulsi mesures educatives per fomentar la igualtat real i efectiva entre homes i dones. No s'especifica el perfil de la persona que assumirà aquesta tasca i, per tant, pot ser docent, mare o pare o representant de l'alumnat, del PAS o de l'ajuntament.

Aquesta disposició s'ha fet efectiva en les *Instruccions per a l'organització i el funcionament dels centres del curs 2007-2008*, on es ratifica la designació d'aquest càrrec i s'especifica que "el Departament d'Educació durà a terme accions de formació amb les persones designades per tal que puguin desenvolupar les seves funcions en condicions òptimes." En aquesta línia, des del Programa de coeducació del Departament d'Educació, s'ha creat un equip de persones formadores encarregades d'iniciar aquesta formació a partir del segon trimestre del curs 2007-2008.

També a les Instruccions del curs 2007-2008 s'especifica que els centres d'educació infantil, primària, educació especial i secundària han de "promoure la *igualtat d'oportunitats* per a nens i nenes i evitar els comportaments i les actituds discriminatòries per raó de sexe" i "posar una cura especial a evitar els referents i continguts androcèntrics i homofòbics en el desenvolupament del currículum, eliminar els llenguatges i els comportaments sexistes, promoure la prevenció de conductes abusives i fomentar la no-agressivitat en les relacions interpersonals." La coordinació del desenvolupament d'aquest tipus d'actuacions s'assigna en els centres d'educació infantil, primària i educació especial a la figura del cap o la cap d'estudis i en el cas dels centres de secundària a la figura de la coordinadora pedagògica o coordinador pedagògic.

5. **Disposició addicional primera. Presència o composició equilibrada.** "A los efectos de esta Ley, se entenderá por composición equilibrada la presencia de mujeres y hombres de forma que, en el conjunto a que se refiera, las personas de cada sexo no superen el sesenta por ciento ni sean menos del cuarenta por ciento."

Per tant, ens trobem amb dues figures encarregades de promoure la coeducació en els centres. D'una banda, una de les persones integrants de l'equip directiu i, per tant, docent, i de l'altra, la persona designada pel Consell escolar, que no ha de ser necessàriament docent. Una vegada creades aquestes figures, cada centre haurà d'articular com es desenvolupa la seva tasca. Com hem vist al primer capítol, tot i la novetat d'aquestes disposicions, els centres no parteixen de zero, ja que poden comptar amb l'experiència d'un bon nombre de projectes de coeducació portats a terme per centres capdavanters en aquestes qüestions. Com es pot veure a l'apartat de recursos, algunes de les bones pràctiques en coeducació han estat publicades i alguns dels projectes més recents es poden consultar a la web del Programa de coeducació del Departament d'Educació ([www.xtec.cat/innovacio/coeducacio](http://www.xtec.cat/innovacio/coeducacio)).

En tots els casos els projectes de coeducació han aconseguit endegar-se i anar avançant gràcies a l'interès, la implicació personal i la perseverança demostrats per alguna o algunes persones del claustre que han arribat a engrescar tota o bona part de la comunitat educativa. En aquest sentit, és molt important que la persona designada pel Consell escolar per fomentar la igualtat real i efectiva entre homes i dones mostri un interès inicial per aquestes qüestions, estigui disposada a formar-se en matèria de coeducació i rebí per part de l'Administració educativa el suport necessari per a tirar endavant la seva tasca.

A partir de l'experiència dels centres que han endegat projectes de coeducació, una forma d'organitzar-se que pot integrar les dues figures reconegudes per les noves disposicions és la creació d'una comissió de coeducació on poden participar docents, però també altres membres de la comunitat educativa que mostrin interès per aquestes qüestions. Per part del professorat, podria haver-hi una representació de l'equip directiu (cap d'estudis a primària i coordinació pedagògica a secundària), del departament d'orientació i de cada cicle. En el cas de secundària, també es pot considerar la representació de cada departament. D'aquesta manera, la persona designada pel Consell escolar per fomentar la igualtat real i efectiva entre homes i dones, sigui o no docent, no es trobarà aïllada en la seva tasca, sinó que comptarà amb un equip de treball per donar cos a les propostes d'actuació que es creguin més convenients.

D'altra banda, els cursos de formació destinats a les persones encarregades de promoure la *igualtat d'oportunitats* dins dels consells escolars, a més de facilitar eines i estratègies d'actuació i organització, també poden servir per a crear xarxes de col·laboració i traspàs d'informació entre diversos centres de la mateixa zona. Les possibilitats d'actuació d'aquesta nova figura, encara per perfilar, poden resultar molt enfortides pel treball en equip dins del centre en cas d'arribar a crear-se una comissió de coeducació, però també fora del centre gràcies a la formació i a la relació amb altres persones encarregades de les mateixes funcions.

## Què podem fer?

Per aconseguir una estructura organitzativa i una forma de funcionament que afavoreixi la coeducació, cal tenir presents diverses qüestions com: representació dels sexes entre el professorat per àrees de coneixement i nivells educatius, en coordinacions, càrrecs i presa de decisions, consell de delegats i delegades de l'alumnat, comissió de

convivència i altres instàncies, assumpció de tutories, dinàmica de les reunions d'equips docents, reunions d'avaluació i claustres i dinàmica en les assemblees d'alumnes.

Quant a l'agrupament de l'alumnat, és important analitzar la proporció de nens i nenes en cada tipus de grup i, en cas de desequilibri, intentar esbrinar les causes de la desproporció per buscar solucions.

Per aconseguir una igualtat d'accés als recursos i una organització d'espais i temps, formals i no formals, que afavoreixin la coeducació, cal tenir en compte diverses qüestions i àmbits d'actuació com: accés al pati, el menjador, les aules i sales i el seu ús, participació i protagonisme en les activitats que es fan durant el temps del migdia, en les activitats extraescolars i en les activitats de caire cultural i complementàries: sortides, diades, festes, setmanes culturals, etc.

Pel que fa a la formació no reglada, com espais de monitoratge, esplais, casals de colònies, etc., el Consell escolar del centre, a proposta de la persona designada per fomentar la igualtat real i efectiva entre homes i dones i, si s'ha arribat a crear, de la comissió de coeducació, pot aprovar una sèrie d'orientacions on es parteixi de criteris i tractaments equitatius i on es defugin els biaixos estereotipats per raó de sexe. Per exemple, un dels criteris podria ser que a l'hora de decidir quines activitats extraescolars es fan en el centre es donés prioritat a les que promouen valors coeducatius.

A continuació proposem un qüestionari que pot servir per a veure si el tipus d'organització adoptat al centre és favorable o no a la coeducació. Algunes de les qüestions es refereixen a aspectes que podem arribar a modificar a l'hora d'endegar un projecte coeducatiu. D'altres, com la proporció de professors i professores en els diferents departaments de secundària, no les podem canviar, però ens donen elements de reflexió per portar endavant una orientació professional coeducativa on es treballi per no seguir reproduint situacions del passat i del present.

### **Proposta de qüestionari per analitzar l'estructura organitzativa del centre**

- La proporció de professors i professores que donen classes als diferents nivells és similar? Per exemple és similar, la representació per sexes entre el professorat d'educació infantil o del cicle inicial de primària és similar a la del cicle superior?
- La proporció de professors i professores en els diferents departaments és similar? Per exemple, els departaments de llengües i ciències socials mostren pautes similars a les dels departaments de ciències i tecnologia?
- Quan es distribueix l'alumnat en tutories, grups classe, grups reduïts existeix algun criteri que tingui en compte la proporció de nois i noies?
- A l'equip directiu del centre existeix una proporció entre homes i dones similar a la del total del claustre?
- Existeix un cert equilibri entre el nombre de professors i professores que assumeixen càrrecs de responsabilitat, com coordinacions diverses, caps de departament, coordinació d'informàtica, responsable de riscos laborals, etc.?
- Existeix un cert equilibri entre el nombre de professors i professores que assumeixen les tutories?
- El nombre de delegats i delegades i la representació de l'alumnat en les comissions i el Consell escolar és equilibrada pel que fa al sexe?
- La representació del sector mares i pares al Consell escolar i a les comissions, així com la junta de l'AMPA mostren una proporció per sexes similar a la que trobem



en els nivells de participació i presència de pares i mares en el dia a dia del centre (recollida d'alumnes, reunions de pares i mares, entrevistes, etc.)?

- La distribució en l'espai i el tipus d'activitat de l'alumnat en les hores d'esbarjo mostra diferències en funció del sexe?

A l'hora de planificar les activitats de menjador i extraescolars, se segueix algun criteri per evitar una segregació estereotipada en funció del sexe de l'alumnat?

- S'ha analitzat alguna vegada la dinàmica d'una reunió d'avaluació o d'algun claustre per copsar, per exemple, si el nivell de participació és equilibrat entre professores i professors i si les propostes d'unes i altres reben una resposta similar per part de la resta de participants o si el temps dedicat a parlar de casos individuals d'alumnes és proporcional entre els dos sexes?

Pel que fa a aspectes més concrets, com l'observació del pati d'esbarjo o l'anàlisi d'una reunió de professorat, cada centre pot elaborar una pauta adaptada al seu context específic. A continuació oferim algunes orientacions per a la seva elaboració. En tots dos casos pot ser molt útil l'enregistrament en una càmera de vídeo per visualitzar en grup algunes de les situacions que s'hi poden donar i que sovint passen desapercebudes.<sup>6</sup>

### **Orientacions per elaborar pautes d'observació del pati d'esbarjo**

- Nombre i proporció de nens i de nenes en el pati.<sup>7</sup>
- Nombre i proporció de nens i de nenes en altres espais a l'hora d'esbarjo (aules, lavabos, biblioteca, etc.).
- Nombre i proporció de nens i de nenes que ocupen el centre del pati.
- Nombre i proporció de nens i de nenes que ocupen zones perifèriques del pati.
- Nombre i proporció de nens i de nenes que ocupen els camps d'esport.
- Nombre i proporció de nens i de nenes que practiquen esports.
- Nombre i proporció de nens i de nenes que juguen a jocs considerats masculins.
- Nombre i proporció de nens i de nenes que juguen a jocs considerats femenins.
- Nombre i proporció de nens i de nenes que juguen a jocs considerats neutres.
- Nombre i proporció de nens i de nenes que juguen a jocs que impliquen moviment.
- Nombre i proporció de nens i de nenes que juguen a jocs quietes.
- Nombre i proporció de nens i de nenes en actituds aparentment passives.
- Nombre i proporció de nens i de nenes que vesteixen roba esportiva.
- Nombre de nenes que juguen amb nenes.
- Nombre de nens que juguen amb nens.
- Nombre de nenes i nens que juguen entre si.
- Nombre de nenes que parlen amb nenes.
- Nombre de nens que parlen amb nens.
- Nombre de nenes i nens que parlen entre si.
- Nombre de nenes i nens que juguen o es relacionen en petit grup.
- Nombre de nenes i nens que juguen o es relacionen en gran grup.
- Nombre de nenes i nens implicats en situacions de conflicte.

També es poden observar i interpretar els desplaçaments de l'alumnat i del professorat de guàrdia (es poden dibuixar amb fletxes de colors).

Es poden passar qüestionaris individuals a l'alumnat sobre les seves preferències i les seves percepcions pel que fa a l'espai i el temps d'esbarjo.

Es podem comparar els resultats de l'observació de cada cicle per analitzar si es produeix una evolució en funció de l'edat de l'alumnat.

6. Les orientacions i propostes que oferim a continuació s'han elaborat a partir de la consulta d'alguns dels recursos que apareixen comentats al final d'aquest capítol.

7. Si es tracta d'un centre d'educació secundària s'utilitzaran els mots nois i noies.

Es pot fer la prova d'observar o enregistrar el mateix pati i el mateix alumnat un dia d'esbarjo sense pilotes i analitzar els canvis experimentats.

De l'observació i l'anàlisi col·lectiva del pati d'esbarjo solen sorgir propostes de canvi encaminades a promoure activitats no estereotipades i a aconseguir una distribució d'espais i materials més equitativa. A partir dels resultats obtinguts, cada centre pot dissenyar les seves pròpies estratègies de transformació. A continuació, a tall d'exemple, oferim algunes de les propostes sorgides a partir de processos reflexius similars.

### **Algunes propostes per transformar el pati d'esbarjo**

- El professorat proposa nous jocs o nous esports, com el corfball, considerats neutres.
- S'organitza un concurs entre l'alumnat per inventar nous jocs.
- Les assemblees de classe proposen nous jocs i reflexionen sobre els estereotips i la desigual distribució d'espais. Se'ls pot passar alguns enregistraments fets al pati.
- Es decideix col·lectivament que dos dies a la setmana no hi haurà pilotes al pati d'esbarjo.
- Es decideixen col·lectivament unes normes específiques per a cada zona del pati.
- L'alumnat del cicle mitjà i superior organitzarà jocs per als nens i nenes d'educació infantil i cicle inicial.
- Xerrades informatives a les famílies sobre el sexisme en els jocs i les joguines.
- Les famílies intervenen en el procés reflexiu i expliquen jocs d'altres temps.
- L'alumnat vinculat a altres cultures proposa jocs dels seus llocs d'origen.
- S'organitzen campionats per a nois o per a noies i nois de jocs considerats femenins (gomes, xarranca, corda...).
- S'introdueix nou material de joc no estereotipat al pati.
- Es canvia l'estructura de l'espai del pati. Es poden introduir fonts, bancs, espais enjardinats, horts, etc.

També es pot analitzar la utilització de l'espai i els recursos en aules específiques, com l'aula d'informàtica, els laboratoris de ciències o d'idiomes, els tallers de tecnologia o de plàstica, etc.

### **Orientacions per analitzar altres espais**

Es pot analitzar:

- El nombre de noies manipulant material.<sup>8</sup>
- El nombre de nois manipulant material.
- El nombre de noies en actitud de suport.
- El nombre de nois en actitud de suport.
- L'ocupació de l'espai per part de nois i de noies.
- El nombre de nois que recullen material.
- El nombre de noies que recullen material.

### **Orientacions per analitzar la dinàmica d'una reunió de professorat (claustre, reunió d'avaluació, etc.)**

- Temps utilitzat en les intervencions de cada càrrec de l'equip directiu.
- Tipus d'intervenció de cada càrrec.
- Temàtica de la intervenció de cada càrrec.

8. Si es tracta d'un centre d'educació infantil i primària s'utilitzaran els mots nenes i nens.

- Nombre d'intervencions per part de professors i per part de professores.
- Tipus d'intervenció de professores i de professors.
- Temàtica de les intervencions de professors i de professores.
- Temps total de les intervencions protagonitzades per professors.
- Temps total de les intervencions protagonitzades per professores.
- Respostes i reaccions a les intervencions protagonitzades per professors.
- Respostes i reaccions a les intervencions protagonitzades per professores.
- Llenguatge no verbal utilitzat per professors.
- Llenguatge no verbal utilitzat per professores.
- Quantitat de temps dedicat a parlar d'alumnes nois i d'alumnes noies.
- Tipus de comentaris fets per professores sobre l'alumnat.
- Tipus de comentaris fets per professors sobre l'alumnat.
- Tipus de comentaris fets per professores sobre pares de l'alumnat.
- Tipus de comentaris fets per professors sobre pares de l'alumnat.
- Tipus de comentaris fets per professores sobre mares de l'alumnat.
- Tipus de comentaris fets per professors sobre mares de l'alumnat.
- Qualificatius utilitzats per definir actituds positives de les noies.
- Qualificatius utilitzats per definir actituds positives dels nois.
- Qualificatius utilitzats per definir actituds negatives de les noies.
- Qualificatius utilitzats per definir actituds negatives dels nois.

Per analitzar el llenguatge no verbal utilitzat a les reunions és un bon recurs visualitzar l'enregistrament d'una sessió amb el volum tret.

## Recursos per elaborar propostes d'intervenció

- Bonal, Xavier (1998). *Canviar l'escola: la coeducació al pati de jocs*. Barcelona: ICE de la UAB (Quaderns per a la coeducació, 13).

Es descriu un procés d'investigació-acció centrat en el pati de jocs. S'analitzen les reflexions i hipòtesis inicials, així com els resultats obtinguts. Finalment, es dissenyen estratègies de cara a la transformació del pati des d'una perspectiva coeducativa. S'ofereixen models de pautes d'observació i fitxes de propostes d'intervenció.

- *Igualtat d'oportunitats noies i nois*. (1997). Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament d'Ensenyament.

Pel que fa als aspectes organitzatius dels centres, es donen orientacions de cara a promoure una tria no estereotipada del currículum optatiu de l'ESO, el batxillerat i els cicles formatius. En els annexos s'ofereixen dues fitxes d'observació del pati i d'altres espais.

- Rambla, Xavier i Rovira, Marta (1999). *El sexisme al pati de joc*. Barcelona: Associació de Mestres Rosa Sensat (Perspectiva i diversitat, 5).

Inclou una reflexió sobre les manifestacions del sexisme en el pati de joc i proposa estratègies de treball coeducatiu en aquest àmbit, com la modificació dels espais, la introducció de nous materials de joc, la convocatòria de concursos per inventar nous jocs o la recerca sobre jocs de les generacions de les mares i els pares o les àvies i els avis.

- Roig, Montse i Escandell, Adelina (2006). "El joc i l'espai de joc, elements coeducatius". *Perspectiva escolar*, 301.

Article on s'explica l'experiència coeducativa del CEIP Barrufet de Barcelona centrada en el joc i en la utilització de nous espais d'esbarjo fora del recinte escolar. S'exposen les diverses actuacions, els resultats obtinguts i les perspectives de futur que han generat.

- Rovira, Montserrat i Tomé, Amparo (1993). *L'ensenyament, una professió femenina?* Barcelona: ICE de la UAB (Quaderns per a la coeducació, 4).

A la primera part d'aquest quadern s'analitza la situació de les dones ensenyants amb dades de la fi de la dècada dels 80. A la segona part s'ofereixen orientacions de cara a l'anàlisi del sexisme en les relacions entre professors i professores. Es trancten qüestions com l'organització del centre escolar o el desenvolupament de les sessions de claustre i d'avaluació. S'ofereixen models de fitxes d'observació.

- Subirats, Marina i Tomé, Amparo (1992). *Pautes d'observació per a l'anàlisi del sexisme en l'àmbit educatiu*. Barcelona: ICE de la UAB (Quaderns per a la coeducació, 2).

Un dels capítols d'aquest quadern es destina a l'anàlisi del pati de jocs. Es proposa una metodologia que caldria seguir per fer observacions en el pati i per analitzar els resultats obtinguts. S'inclouen tres models de fitxes auxiliars d'observació.

- Subirats, Marina i Tomé, Amparo (2007). *Balones fuera: reconstruir los espacios desde la coeducación*. Barcelona: Octaedro (Recursos Octaedro, 104).

Consta de tres capítols, el primer dedicat a desenvolupar el concepte de coeducació i el segon a oferir estratègies per tirar endavant un projecte coeducatiu. L'últim capítol se centra en l'anàlisi i transformació dels espais escolars. Es descriu com es pot tirar endavant un procés d'investigació-acció centrat en aquesta qüestió i quines estratègies es poden endegar de cara a la transformació del pati des d'una perspectiva coeducativa. S'ofereixen cinc models de fitxes d'observació o qüestionaris i un quadre amb propostes d'intervenció.

## 5. Quin tipus de relacions afavorim? Com orientem l'alumnat? Àmbit de la convivència II

*Ni la violència ni el poder són un fenomen natural, es a dir, una manifestació del procés de la vida; pertanyen al terreny d'allò que és polític dels afers humans, la seva qualitat essencialment humana està garantida per la facultat humana de l'acció, la capacitat de començar alguna cosa nova.*  
Hanna Arendt

### Què ens cal saber?

Actualment hi ha força consens sobre els diversos vessants de l'educació i junt amb els tradicionals *sabers*, es considera també la importància de *saber fer*, de *saber conviure* i de *saber ser*. Tanmateix, la necessitat de treballar aquests aprenentatges als centres educatius no sempre resulta fàcil, sobretot si es té en compte que el paper de l'escola ha canviat i que cada vegada són més les exigències que la nostra societat ens planteja.

Una educació integral de la persona i una formació per a la ciutadania i la vida comunitària suposen la superació de la violència, que és el mitjà bàsic de manteniment de les situacions asimètriques i de les relacions de poder. Al contrari, les relacions empàtiques, afavorides especialment en els processos de socialització de les dones, emergeixen de la superació de l'egocentrisme, corresponent a les etapes de major immaduresa, i donen lloc a realitzacions més lliures i a contextos de creixement més saludables.

Una part important de responsabilitat en la potenciació del món relacional recau en els centres escolars, que a partir del seu compromís amb una formació multidimensional, poden afavorir de forma significativa la convivència positiva. A través de l'educació emocional, l'educació afectivosexual i la promoció de noves identitats masculines, les noies i els nois que participen conjuntament en els processos escolars poden construir un clima de cooperació i afecte basat en la coresponsabilitat i poden desenvolupar-se moralment des d'un nou paradigma ètic.

### Actituts relacionals i convivència

Pel que fa a la convivència en particular, moltes són les veus que manifesten preocupació per l'anomenada "violència escolar", entesa aquesta en un sentit ampli i referida, en general, a comportaments associats als trets tradicionals de la identitat masculina hegemònica (agressivitat, iniciativa, domini, activitat, risc...). Aquesta afirmació, però, no implica que totes les persones de sexe masculí participin de les carac-

terístiques citades ni que aquestes no puguin aparèixer en les persones de sexe femení, sinó que al·ludeixen a les imatges estereotipades de dones i d'homes que formen part de la nostra herència cultural.

Tornant a la "violència a les escoles", cal dir que aquesta idea s'ha convertit en una mena de "calaix de sastre" que serveix per encabir molts fenòmens diferents, de forma no sempre rigorosa, però que sobretot, en la majoria dels casos, no té en compte els contextos social i escolar en què es produeixen ni les causes que els provoquen. La prevenció i l'eradicació de la violència escolar i de la *violència de gènere* a les escoles passa necessàriament per la construcció de la convivència dins i fora dels centres educatius.

### **Violència contra les dones**

Una altra qüestió fonamental en aquest respecte té a veure amb les representacions de la violència, és a dir, quins fets o quines conductes es consideren violentes. Atès que la percepció que tenim de la realitat no és directa, sinó que està mediatitzada pel nostre pensament, les nostres creences, els nostres interessos, la nostra història i la nostra cultura, no sempre hi ha coincidència en les apreciacions que en tenim.

En aquest sentit, les situacions de desigualtat social, la menor consideració d'uns grups o col·lectius davant d'altres que gaudeixen de més prestigi i són, per tant, millor valorats, remetent a relacions de poder que es produeixen i reproduïxen a la vida quotidiana, naturalitzant-les i tornant així invisible la violència que comporten. Els centres escolars, com a escenaris privilegiats d'interaccions, també participen d'aquestes relacions.

La "violència contra les dones", malgrat els esforços de les administracions i d'una part important de la societat, és present a les nostres vides. Ara bé, algunes manifestacions d'aquesta violència són invisibles per a moltes persones, per exemple, un acudit de contingut denigrant vers el cos femení, perquè formen part de la tradició, dels costums i de les pràctiques quotidianes.

Es fa necessari "veure" les situacions que comporten desigualtat per a les dones, com per a qualsevol altre col·lectiu, identificar-les i anomenar-les per tal de fer-les visibles, prevenir-les i eradicar-les. La convivència de noies i nois a les escoles representa una veritable oportunitat per a la millora si es fa una intervenció adequada i es possibilita un desenvolupament integral i un procés de socialització superadors del pensament androcèntric i de la subordinació.

### **Ètica de la cura**

En el món educatiu, com en altres instàncies socials, és sobretot a través de les dinàmiques grupals que es posen de manifest les diverses subjectivitats. Segons molts estudis del camp de la psicologia, a partir dels set anys se supera el pensament egocèntric i s'adquireix la capacitat de cooperar i treballar en comú amb el grup d'iguals, que cobra un valor fonamental sobretot a l'adolescència.

Malgrat la fonamentació d'aquestes afirmacions, és indubtable que algunes persones no superen el pensament egocèntric i tenen, per tant, serioses dificultats per descentrar-se, acceptar que no són el centre del món, escoltar el punt de vista de les altres persones, comprendre les seves necessitats i col·laborar amb elles.

L'escola, com l'entorn familiar, ha d'afavorir el pas d'una etapa a l'altra, de manera que el diàleg i l'escolta activa d'altres punts de vista propiciïn la reflexió i la formació del pensament crític. El desenvolupament de l'empatia, és a dir, la capacitat de poder posar-se en el lloc de l'altra persona, és bàsica per a la comunicació interpersonal i per poder dialogar. En relació amb aquest plantejament, l'*Ètica de la Cura* explica el fet de "tenir cura de la vida" com a màxima realització moral humana, que consisteix a trobar l'equilibri entre la pròpia cura i la cura de les persones de l'entorn, però també la cura dels altres éssers vius, dels objectes i del medi. Des d'aquesta perspectiva la relació amb el "jo" i amb el que no sóc "jo" implica responsabilitat compartida, interdependència, atenció i cooperació, trets fonamentals per a la realització positiva de les relacions personals.

## Educació emocional i noves masculinitats

Les característiques del procés de socialització de noies i de nois afavoreixen un major desenvolupament de l'esfera emocional en les primeres i mancances importants en el cas dels segons. En els últims anys l'educació emocional s'ha incorporat a moltes escoles, amb l'alumnat de menor edat, però, en general, no hi ha una continuïtat en aquesta formació. La dificultat per expressar les pròpies emocions, per anomenar-les, per definir-ne les causes i les conseqüències va associada a la poca capacitat per llegir i interpretar els sentiments i les emocions de les altres persones.

El creixement en aquest aspecte del desenvolupament personal, especialment en el cas del col·lectiu masculí, ha de guardar harmonia amb la resta de realitzacions, per tal d'assolir benestar individual, interrelacional i d'integració en la vida comunitària. A més, juntament amb el sentiment d'empatia i amb la capacitat de coresponsabilització en la cura es fomentaria la construcció de noves formes de masculinitat.

És a dir, que l'eix de masculinitat tradicional basada en la propensió al risc, a la "sobriedentitat" que es deriva del protagonisme excoient generat per l'*androcentrisme* i al desig de dominar es desplaçaria cap a altres maneres de ser noi i home, basades en el creixement de la sensibilitat, de les emocions i dels sentiments. Noves maneres d'identificació del sexe masculí que no necessiten la demostració sistemàtica que s'és fort, que es té iniciativa i que no es té por.

L'acceptació personal i social i el reconeixement de formes de masculinitat alternatives al prototip hegemònic comportaria més llibertat per als membres del col·lectiu masculí i l'establiment de relacions més equitatives amb el col·lectiu femení, però també amb els nois i homes que no encaixen amb l'estereotip. L'educació i la convivència poden propiciar aquest canvi, que, en part, pot tenir lloc als centres educatius.

## Educació afectivosexual

El desenvolupament de l'educació afectivosexual en els centres escolars, íntimament lligada a les conceptualitzacions esmentades, també resulta una important aportació al creixement personal i a la millora del món relacional. Les intervencions sobre pràctiques de risc, de curta durada, fetes per professionals externs al centre<sup>9</sup> no promouen necessàriament la reflexió ni el necessari acompanyament que eventualment s'ha de donar a les noies adolescents que de forma involuntària queden embarassades.

9. Recentment s'han implementat iniciatives institucionals com ara el Programa Salut i Escola que constitueix un recurs que de manera regular es posa a l'abast de l'alumnat i del professorat.

Aquest enfocament provoca, entre altres coses, que els continguts tractats quedin molt allunyats de les interaccions quotidianes, que el seu tractament sigui excepcional i no una continuïtat de la comunicació, el benestar i l'afecte propis de les relacions humanes, que els prejudicis de les persones adultes properes siguin transmesos a les noves generacions i que, de manera implícita, quedin silenciades altres formes de relació com l'autoerotisme, el lesbianisme o l'homosexualitat. A més, el fet que les relacions coitals tinguin un major protagonisme remet a un model de referència masculina, quan no de caràcter exclusivament reproductiu.

Per tal de no deixar l'alumnat abandonat a les influències d'una sexualitat estereotipada pròpia de moltes pel·lícules, revistes i videojocs juvenils, l'alternativa seria promociar programes específics de totes aquestes qüestions.

### **Orientació professional**

En un altre ordre de coses, els centres escolars també tenen la responsabilitat d'orientar noies i nois, des de les primeres edats, cap a opcions formatives i professionals no estereotipades. Com ja hem esmentat al capítol 1, es produeix una segregació horitzontal a la formació i al mercat laboral per raó del sexe i són relativament minoritaris els àmbits no estereotipats.

Aquesta situació s'explica perquè, d'una banda, són pocs els models no esbiaixats i, de l'altra, perquè les expectatives de l'entorn social també s'expressen des d'una clara marca de gènere. Per exemple, són poques les dones electricistes o aparelladores i bastant excepcionals els homes mestres d'escola bressol, i aquesta escassa representativitat fa que sigui una opció poc imaginada i consegüentment una elecció poc significativa. Però, aquestes representacions estan en el pensament de l'alumnat i també en el del professorat, qui sovint, de forma conscient o inconscient, genera expectatives diferencials.

Una bona part de professionals considera que noies i nois trien en llibertat, sense tenir en compte les condicions socials en les quals tenen lloc les eleccions. Aquestes expectatives adultes estan relacionades amb els sistemes de representacions, amb les imatges mentals simbòliques de feminitat i masculinitat, amb els atributs atorgats a les persones pel fet de pertànyer a un o l'altre sexe.

### **Expectatives del professorat**

D'una banda, la projecció en l'alumnat d'aquestes representacions produeix allò que s'anomena Efecte Halo, és a dir, la interpretació del repertori de conductes en clau d'una idea prèvia, que pot arribar a l'estereotip i pot comportar prejudicis. D'altra banda, es produiria l'anomenat Efecte Pigmalión, és a dir, que la idea prèvia sobre una persona o grup es transmet provocant una resposta per part de qui rep aquesta imatge, que confirma la percepció inicial.

Per exemple, quan un infant és diagnosticat erròniament d'un trastorn o disfunció conductual és probable que totes les seves conductes, siguin o no coincidents amb la simptomatologia del trastorn, s'interpretin sota el ventall d'indicadors d'aquesta patologia, fins i tot les mateixes que en un altre infant són vistes com a normals (Efecte Halo).

Si el diagnòstic no es corregeix, aquest nen anirà rebent imatges de si mateix a través de mestres, professionals de la salut, la família, etc. que el consideren afectat



d'un trastorn i és bastant probable que acabi assumint la malaltia com a pròpia (Efecte Pigmalión). De la mateixa manera, els rols estereotipats de gènere comprometen un desenvolupament lliure d'infants i adolescents, poden exercir una influència poderosa en la construcció de l'autoimatge i l'autoestima i, fàcilment, poden comportar situacions de desigualtat.

Així, de vegades, les creences pròpies del pensament androcèntric i les expectatives de rendiment segons el sexe poden afavorir la construcció de barreres invisibles que limiten un desenvolupament integral. En altres ocasions, les bones pràctiques d'alguns centres d'educació infantil, d'educació primària i d'educació secundària contribueixen de forma significativa a crear espais d'oportunitats perquè noies i nois desenvolupin els seus interessos en un marc de llibertat, a través del coneixement de totes les seves possibilitats, més enllà de la constricció a uns models tradicionals que actualment resulten, si més no, anacrònics.

### **Acció tutorial. Detecció i prevenció de situacions de risc**

En el marc de l'acció tutorial, entesa com a acció educativa pròpia dels equips docents, a més de les oportunitats d'interacció i enriquiment d'alumnat i de professorat que aquesta acció possibilita, i la seva influència en la construcció de la identitat, cal destacar la importància de la detecció de situacions de risc en infants i adolescents.

En relació amb els maltractaments, els abusos i l'omissió de responsabilitats, que afecten els col·lectius amb menys poder en l'ordre social establert, la intervenció de l'escola en el procés de detecció resulta d'una importància vital. I tot i la sensibilitat d'una bona part de professionals davant d'aquestes problemàtiques, encara resulta difícil la seva identificació, especialment en el cas del col·lectiu femení, quan els contextos familiars i veïnals les silencien.

Per exemple, hi ha un percentatge de noies que no poden dedicar tota l'atenció necessària als seus estudis pel fet d'assumir responsabilitats de cura d'una germana o un germà de menor edat, d'algun familiar malalt o de la realització de les tasques pròpies de la llar. Aquestes circumstàncies poden condicionar un menor rendiment acadèmic que, si no s'hi produeix una intervenció positiva al respecte, posi en compromís la continuïtat del seu procés formatiu.

Davant aquestes situacions d'injustícia, el contacte i la comunicació amb les famílies resulta d'un gran valor, pel fet de donar una orientació que faciliti la integració d'aquestes noies en les dinàmiques escolars. Si es prenen en consideració els rituals culturals propis de grups d'altres ètnies o religions que poden afectar el desenvolupament integral de les noies, la mirada atenta del professorat davant possibles indicadors de situacions de risc i la seva intervenció en diàleg amb les famílies, amb el suport dels serveis corresponents, pot afavorir la creació de xarxes relacionals que treguin de l'aïllament aquestes joves i que possibilitin un procés educatiu amb garanties de realització.

### **Autonomia personal com a competència transversal**

Per últim, respecte al desenvolupament de les competències transversals d'autonomia personal i de convivència, cal tenir present que els processos de socialització deixen en desavantatge els nois, en la mesura que no els prepara per a desenvolupar la seva vida a la llar de forma independent. El desconeixement dels recursos i estratè-

gies mínimes de tasques de supervivència respecte a cuinar, rentar, planxar o cosir, entre altres accions necessàries que fan possible la continuïtat harmoniosa de la vida quotidiana, condiona negativament el creixement personal de joves i homes.

Afavorir el reconeixement d'aquestes activitats i el seu aprenentatge també és una fita de la perspectiva coeducativa. Aquesta autonomia personal d'ordre domèstic també afavoreix la convivència, pel fet que en compartir l'espai amb altres persones es propicia compartir responsabilitats, és a dir, coresponsabilitzar-se, la qual cosa permet una assumpció equitativa d'obligacions i un exercici més lliure dels drets de cadascú.

D'altra banda, la no-exclusivitat femenina en la integració i el desenvolupament d'aquests sabers propicia un trencament de rols estereotipats, un reconeixement de la importància fonamental que tenen per assegurar la continuïtat de la vida i de la societat i una merescuda valoració en el món acadèmic. Un noi educat d'aquesta manera, quan arribi a la vida adulta, segurament no tindrà la necessitat de tenir una parella perquè li resolgui les qüestions quotidianes de la llar, sinó pel valor intrínsec de l'altra persona, i aquest grau d'autonomia el farà també potencialment competent per viure sol si així ho desitja.

## Què podem fer?

L'acció tutorial ha d'anar lligada de forma intrínseca a totes les activitats que desenvolupa el professorat, entenent que més que ensenyar, eduquem i que educar és coeducar. És a dir, que l'educació ha de ser la base per a desconstruir els models de feminitat i masculinitat tradicionals i que l'orientació ha de ser present en tots i cadascun dels moments que conformen els processos que tenen lloc en els centres educatius.

A continuació es plantegen algunes preguntes que podrien servir per a reflexionar col·lectivament sobre els aspectes tractats en aquest capítol.

### Questionari sobre orientació personal, escolar i professional

- Quins aspectes considerem prioritaris en l'orientació de l'alumnat? Són els mateixos per a noies i per a nois o caldria desenvolupar accions específiques?
- Com a claustre, quins són els objectius que ens proposem en l'orientació escolar, personal i professional? Tenim en compte la necessitat d'eradicar els estereotips sexistes?
- Oferim de forma intencional i sistemàtica models que afavoreixin la construcció d'identitats no estereotipades?
- Com a professores i professors visualitzem i identifiquem conductes de violència física, verbal, psicològica o simbòlica envers les noies i les dones?

A partir del debat entre el professorat sobre els eixos exposats o sobre d'altres que es considerin pertinents, s'haurien de consensuar línies d'actuació.

A continuació se suggereixen altres possibles idees que poden afavorir el treball coeducatiu en relació amb l'orientació:

## Suggeriments per als processos d'orientació

- Compartir les tutories entre el major nombre possible de docents. Atès que la funció tutorial implica tasques de cura respecte a l'alumnat individualment, respecte al grup de referència i respecte a les famílies, ha de tenir la consideració d'oportunitat de creixement professional per al professorat i de coresponsabilitat entre les diverses persones que integren el claustre, dones i homes, sense jerarquies.
- Intentar trobar complicitats amb les famílies en l'enfocament de les relacions. El fet de contactar amb les famílies per intercanviar informació i consensuar punts de vista, no tan sols quan es presenten dificultats, sinó de forma habitual i continuada pot afavorir la creació de camins de cooperació i de pràctiques superadores dels estereotips.
- Realitzar assemblees en els grups classe per tal de tractar la seva dinàmica interna. Educar per a la convivència i contra les desigualtats implica autoconeixement i coneixement de les altres persones, implica respecte envers el jo i envers les companyes i els companys i implica, també, desenvolupar una actitud crítica i l'argumentació del propi pensament. Les competències transversals han de tenir un espai propi de realització i, alhora, han d'estar imbricades en les activitats ordinàries de l'aula. Aquestes pràctiques poden representar una bona oportunitat per al desenvolupament de l'assertivitat en les noies i de l'empatia en els nois, amb un efecte compensador de la socialització diferencial.
- Tenir bústies a les classes per tal que de forma anònima o nominal es puguin comunicar pensaments i idees. Per tal d'afavorir l'expressió de sentiments i d'idees de forma lliure i des de les diverses subjectivitats, crear un espai de reflexió sobre com se senten i com pensen les altres persones sobre la vida escolar quotidiana pot representar un factor facilitador per al desenvolupament emocional. El fet de compartir i contrastar amb la resta pot ajudar a descentrar-se, a resituar-se i a facilitar una actitud empàtica superadora d'estereotips.
- Discutir sobre temes d'interès de l'alumnat per portar a la pràctica l'escolta activa, el respecte per les altres opinions i la necessitat de fonamentació dels punts de vista.
- Propiciar una atenció suficient des de les tutories a escala individual, grupal, familiar i d'equips docents, amb especial cura en les situacions de desigualtat. No és infreqüent que en el repartiment de responsabilitats domèstiques i de cura les noies i les dones surtin perjudicades i que en el desenvolupament de les classes, aquestes rebin menys atenció, tal com s'explica al capítol 7 d'aquesta GUIA. L'atenció ha de tenir un efecte compensador, de manera que sigui equitativa més enllà del sexe de les persones.
- Realitzar pràctiques de resolució pacífica de conflictes a partir de les situacions que es donin als grups.
- Aplicar tècniques i instruments que afavoreixin el coneixement dels mapes relacionals dels grups per part del professorat, com ara el sociograma.
- Estimular la cooperació dins dels grups classe entre noies i nois, entre grups de diferents edats i amb altres col·lectius de la comunitat a partir del reconeixement.

- Portar a terme la formació que es consideri necessària entre el professorat (coeducació, resolució de conflictes, convivència, prevenció de la violència, educació afectivosexual, educació per a la pau...) per tal d'acostar punts de vista i de construir la línia del centre.
- Presentar models no estereotipats dels diversos àmbits professionals, a través de visites a empreses i institucions, de l'exposició personal de l'experiència laboral de treballadores i treballadors d'àmbits reservats tradicionalment a l'altre sexe, del visionat de pel·lícules i vídeos que presentin dones i homes que superin "el sexe de les professions".
- Crear, difondre i activar protocols de detecció en relació amb possibles situacions d'abús sexual i agressions sexuals contra les dones, les noies i els infants. (Considerar la importància, tal com s'ha comentat al capítol 2, de detectar, prevenir i eradicar la pràctica de la mutilació genital femenina.)
- Crear, difondre i activar protocols de detecció en relació amb possibles situacions de maltractament (*violència de gènere* contra les dones i els infants).
- Crear, difondre i activar protocols<sup>10</sup> de detecció en relació amb possibles situacions que es deixen d'assumir responsabilitats respecte a l'escolarització (en especial la invisibilització pel que fa a les noies que abandonen l'escola prematurament per dedicar-se a les tasques domèstiques).

### Pautes per experimentar les expectatives del professorat

Una experiència que pot resultar molt il·lustrativa respecte a la influència que exerceixen les expectatives del professorat en l'avaluació. Es tracta de la correcció de treballs o exàmens.

Es fa una selecció de treballs i proves de diferents alumnes i se'n canvia l'autoria, si es tracta d'una noia s'hi posa un nom masculí i si es tracta d'un noi s'hi posa un nom femení. Es donen a corregir a un professor o a una professora que voluntàriament vulgui participar en l'experiència però que desconeixi les condicions de realització.

Es pot començar per àrees que tradicionalment s'associen amb trets de la identitat masculina com les ciències o les matemàtiques i amb trets de la identitat femenina com les llengües i la literatura. El fet d'imaginar que és una noia o que és un noi qui ha realitzat la prova en condiciona la valoració.

Com a variant d'aquest exercici es poden repartir exàmens de totes les àrees entre l'equip de professorat que vulgui experimentar, prèvia manipulació per una altra persona dels noms de l'alumnat.

10. Actualment es troba en la seva darrera fase de concreció el Protocol marc i el Circuit nacional per a una intervenció coordinada envers la violència masclista.

11. Materials de la UNESCO.

12. Si es tracta d'un centre d'educació infantil i primària s'utilitzaran els mots nenes i nens.

#### Questionari sobre la relació de l'alumnat amb el centre

##### Ulleres de gènere

##### Mesurant el grau d'adhesió i afectivitat que genera l'escola<sup>11</sup>

- Les agències educatives de la comunitat i les famílies donen igual suport als nois i a les noies que assisteixen al centre?<sup>12</sup>
- Les agències educatives de la comunitat i les famílies valoren de la mateixa forma les professores i els professors?

- La direcció del centre i la inspecció educativa tracten de manera equitativa les professores i els professors?
- Està el centre escolar prou a prop perquè les noies i els nois puguin arribar-hi de forma segura?
- Tenen sentiments de seguretat i protecció respecte a la discriminació i l'assetjament sexual les noies i els nois quan estan al centre escolar?
- Tenen, cada noi i cada noia, els llibres i materials escolars imprescindibles?
- Encoratja el professorat igualitàriament les noies i els nois a parlar i a participar en les classes? Es valoren igualment els punts de vista de nois i de noies?
- S'acosta el centre educatiu a la comunitat? O, les dones i els homes de la comunitat que tenen un coneixement o habilitat específics són portats a les classes com un altre recurs educatiu?
- Els nois i les noies se senten a gust i amb confiança en triar matèries o temes que tradicionalment no es corresponen amb el seu gènere?
- Les noies participen i tenen èxit igualment que els nois en matemàtiques i ciències? I en literatura i història?
- En les activitats del centre es promouen la pau i la *igualtat d'oportunitats per a noies i nois*, més enllà de l'estatus socioeconòmic, la religió, el país d'origen o el grup ètnic?
- Dóna, el professorat, pautes educatives i suport a noies i a nois en qüestions de salut i de sexualitat?
- En el cas de noies embarassades i els nois i les noies afectats de VIH/SIDA reben suport del sistema escolar?
- Els lavabos de les noies i dels nois tenen un manteniment adequat?
- *Qualsevol d'aquestes qüestions obre la porta a explorar "per què" hi ha desigualtats de gènere.*

### Qüestionari i posada en comú per treballar amb l'alumnat l'expressió de la masculinitat. *Què significa ésser un home?*<sup>13</sup>

Es fan dues versions del Qüestionari, una per a les noies i una per als nois.

• **Què significa ésser un home?** (nois)

1. Descriu, de forma anònima, una experiència personal en la qual t'hagis sentit com "un home".
2. Descriu una experiència negativa que hagis viscut pel fet de ser home (inconvenients, situacions de no sentir-se a gust amb si mateix davant certs comportaments).
3. Descriu alguna experiència que t'hagués agradat tenir o fer i no t'hagis atrevit a dur-la a terme per por que et diguessin "no ets un home" (que t'hagi passat a tu o que els passi als homes en general).
4. Descriu algunes experiències per les quals t'hagis sentit obligat a fer coses que no t'agradaven però que suposen que "són d'home" (que hagis fet per obligació encara que no t'agradés o que facin els homes en general encara que no els agradi).

• **Què significa ésser un home?** (noies)

2. Descriu, de forma anònima, una experiència personal en la qual hagis tingut la impressió que estaves davant d'"un home".
2. Descriu una experiència negativa que hagis viscut en la qual percebessis aspectes negatius de ser home (inconvenients, situacions de no sentir-se a gust).
3. Descriu alguna experiència en la qual t'hagués agradat que un home hagués fet alguna cosa que penses que per por que li haguessin dit que no era "un home" no va fer (allò que els agrada expressar o fer i no fan).
4. Descriu algunes experiències per les quals t'hagis adonat que alguns homes s'han sentit obligats a fer coses que no els agradaven però que se suposa que "són d'home".

13. Qüestionari i quadre de Fernando Barragán

Els qüestionaris es contesten individualment, després es llegeixen les respostes a la resta de la classe i es recullen les conclusions en el quadre següent:

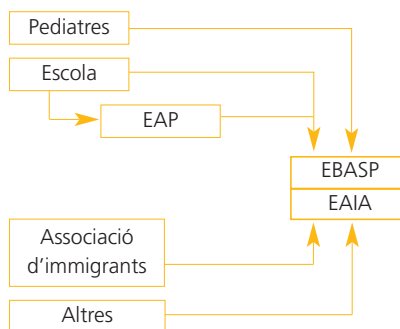
| Expressió de la masculinitat: privada i pública | Experiències positives | Experiències negatives | Allò que agrada expressar i no es fa | Allò que es fa per obligació i no agrada fer |
|---|------------------------|------------------------|--------------------------------------|--|
| Experiència personal                            |                        |                        |                                      |  |
| Contrastació amb l'antropologia                 |                        |                        |                                      |  |
| Contrastació amb les ciències socials           |                        |                        |                                      |  |

### Prevençió de la Mutilació Genital Femenina

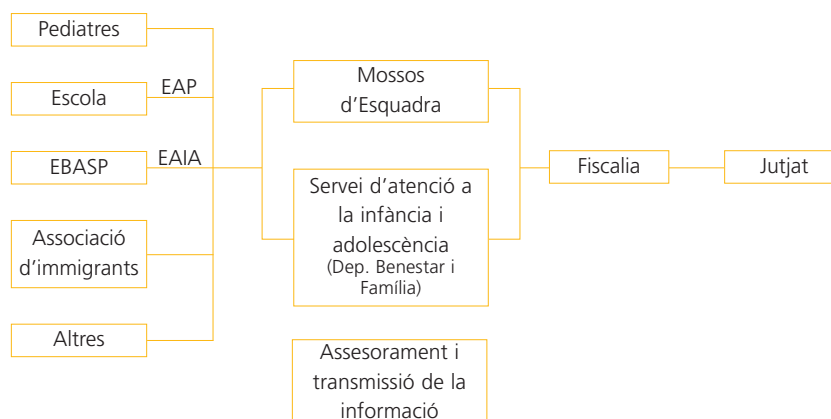
La Generalitat de Catalunya ha actualitzat l'any 2007 el Protocol d'Actuacions per a la Prevençió de la Mutilació Genital Femenina, que té com a línies d'actuació la promoció del respecte als drets humans a través de la informació i la formació. (Disponible a <http://www.xtec.cat/innovacio/coeducacio>)

A continuació es presenten alguns exemples de protocols de MGF i de prevençió d'abusos sexuals i maltractaments greus a menors que s'apliquen a diferents llocs de Catalunya.

#### Protocol de prevençió de la MGF (mutilació genital femenina)<sup>14</sup>



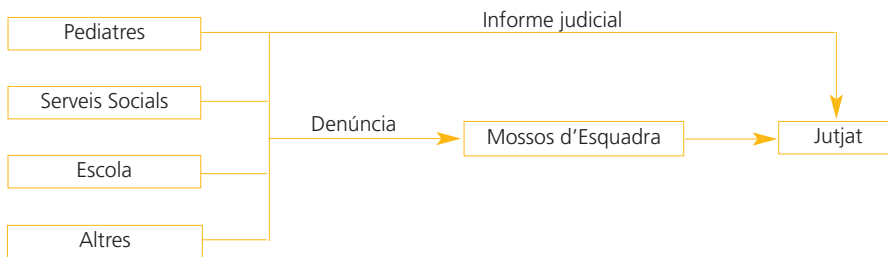
#### Protocol d'intervenció. Circuit en cas de sospita que es pugui produir la MGF<sup>15</sup>



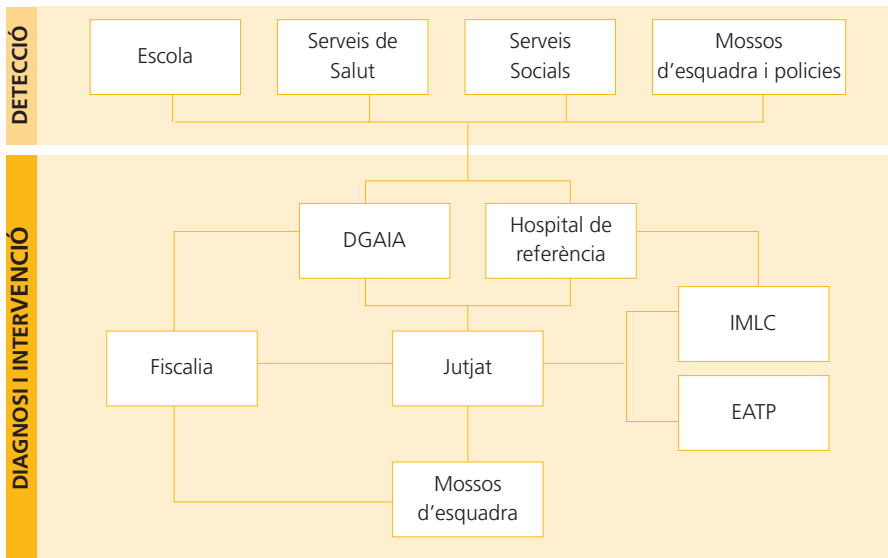
14. Regió Sanitària de Girona.

15. Regió Sanitària de Girona.

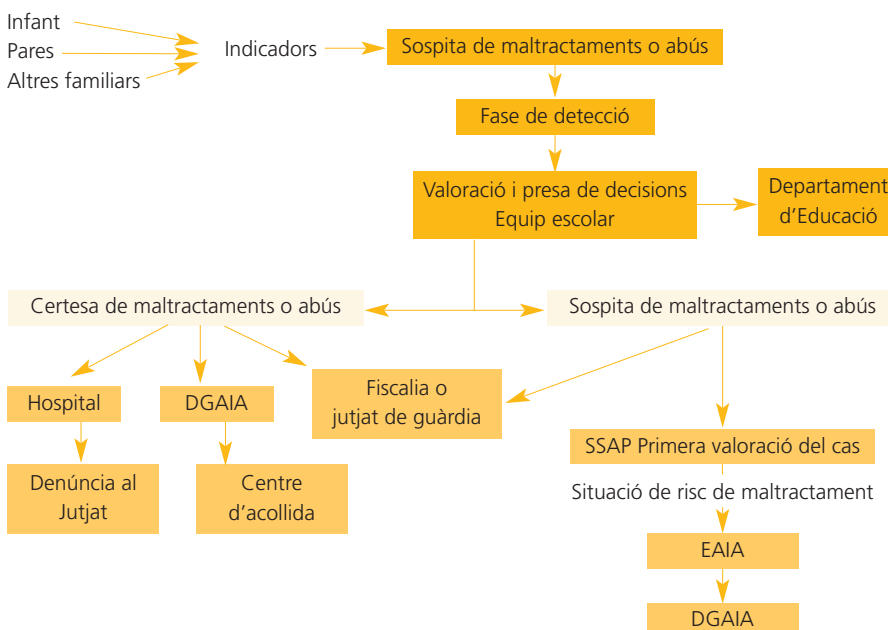
### Protocol d'intervenció. Circuit en cas de MGF practicada<sup>16</sup>



### Diagrama del circuit d'actuació en casos de certesa d'abusos sexuals i maltractaments greus a menors<sup>17</sup>



### Protocol marc d'actuacions en casos d'abusos sexuals i altres maltractaments a menors (setembre 2006)<sup>18</sup>



16. Regió Sanitària de Girona.

17. Proposta realitzada des de la Sindicatura de Greuges de Catalunya.

18. Presentat per l'EAIA (Equip d'Atenció a la Infància i l'Adolescència) de l'Anoia el 4 d'octubre de 2007.

## Recursos per elaborar propostes d'intervenció

Les referències que es proporcionen seguidament són propostes didàctiques per treballar a l'aula amb relació a prevenció de la violència contra les dones, identitat sexual, masculinitat, educació afectivosexual, tutoria i orientació.

- *Adolescència, identitats i diversitat sexual. Material didàctic per a professorat de secundària* (2007). Barcelona i l'Hospitalet. Joves per la Igualtat i la Solidaritat (JIS) i Pandora (Recursos per la igualtat d'oportunitats i no-discriminació de les dones).

Recursos didàctics per a professorat de secundària, per treballar diverses dinàmiques amb grups classe a partir del visionat de dues pel·lícules, dos vídeos i d'altres materials sobre persones gais, lesbianes, transsexuals i bisexuals.

- Amnistia Internacional, Derechos humanos y diversidad afectivo-sexual. Juny 2006. <http://www.edualter.org/material/amnistia/orientacionsexual.htm>  
Propostes d'activitats per a primària, per a secundària i per a batxillerat i persones adultes sobre el dret a l'orientació sexual, amb material específic adreçat al professorat per prevenir les actituds sexistes i homofòbiques.
- Amnistia Internacional. El derecho a la Orientación sexual. Febrer 2006. <http://www.edualter.org/material/amnistia/fichas.pdf>  
Materials de suport per treballar el dret a l'orientació sexual des de la perspectiva dels drets humans, amb fitxes relacionades amb pel·lícules i textos sobre el tema, adreçats a 4t d'ESO i batxillerat.
- Barragán, Fernando (2006). *Violencia, género y cambios sociales*. Màlaga: Aljibe.  
Es compon de dues parts, la primera va adreçada al professorat i conté orientacions teòriques sobre masculinitats i violència de gènere, entre altres temes. La segona part està formada per un seguit de propostes didàctiques per treballar amb adolescents els temes plantejats a la primera part.
- Beltran, Pepín (1998). *Tutoria, 3*. Barcelona: Castellnou.  
Activitats pràctiques de caràcter inclusiu per desenvolupar un crèdit de tutoria a tercer curs d'ESO.
- Beltran, Pepín (1998). *Tutoria, 4*. Barcelona: Castellnou.  
Activitats pràctiques de caràcter inclusiu per desenvolupar un crèdit de tutoria a quart curs d'ESO.
- Barragán, Fernando (2006). *Violencia, género y cambios sociales*. Màlaga: Aljibe.  
Es compon de dues parts, la primera va adreçada al professorat i conté orientacions teòriques sobre masculinitat, i violència de gènere, entre altres temes. La segona part està formada per un seguit de propostes didàctiques per treballar amb adolescents els temes plantejats a la primera part.
- Eualter. Unitat Didàctica sobre Masculinitat. <http://www.edualter.org/material/masculinitat03/index.htm>  
Crèdit de trenta hores per desenvolupar a l'assignatura d'ètica a secundària i a batxillerat amb propostes de textos i de pel·lícules per reflexionar sobre els efectes negatius, tant per a dones com per a homes, del model de masculinitat tradicional predominant.



- Eudalter. Masculinidad. Recursos en Internet para introducirse en el tema.  
<http://www.eudalter.org/material/masculinidad/index.ca.htm>  
Sèrie de recursos, articles i pàgines web, per reflexionar i per intervenir en relació amb la construcció tradicional de la masculinitat i les seves conseqüències.
- Garcia Salomon, Montserrat (2006). *Els paranys de l'amor*. Barcelona: Octaedro.  
Plantejament de tallers per treballar la prevenció de relacions abusives amb adolescents i joves, que presenten diversos apartats de caire teòric i pràctic en dinàmiques grupals corresponents a les franges d'edat 14-16 i 16-18.
- Lameiras, María i altres (2004). *Programa AGARIMOS. Programa coeducativo de desarrollo psicoafectivo y sexual*. Madrid: Pirámide.  
Programa pensat per a alumnat de 12 a 16 anys, per desenvolupar durant les hores de tutoria, en format paper i CD, que tracta diversos continguts relacionats amb la identitat corporal, de gènere i la valoració personal, al primer bloc, i amb les relacions socioafectives i la conducta i la salut sexuals al segon bloc.
- Sanchís, Rosa (2006). *Tot per amor? Una experiència educativa contra la violència a la dona*. Barcelona: Rosa Sensat.  
Tractament de creences i prejudicis en relació amb la sexualitat a través d'una matèria optativa a segon cicle d'ESO, amb nombroses cites de l'alumnat i amb tot un seguit d'activitats per a cada tema.
- Sastre, Genoveva i Moreno, Montserrat (2005). *Resolución de conflictos y aprendizaje emocional. Una perspectiva de género*. Barcelona: Gedisa.  
Es presenten un seguit d'activitats amb una breu introducció teòrica, objectius, fitxes de treball i recull d'experiències sobre les emocions a educació infantil i a primària. S'hi presenten variants adreçades a educació infantil i primers cursos de primària d'una banda i als últims cursos de primària de l'altra.
- Subias, Rafaela (2005). *Aprender a estimar sense prejuicios*. Llicència d'Estudis Retribuïda Curs 2004-05, disponible a <http://www.xtec.es/sgfp/llicencies/200405/memories/881m.pdf>  
Treball de recerca on es planteja un marc teòric per a la intervenció en educació afectivosexual i la seva necessitat i on es recullen les activitats portades a terme amb alumnat de secundària, a primer i a segon cicle, i les corresponents a un taller amb famílies. Destaca el rol de les noies com a subjectes de desig sexual i el respecte a l'orientació sexual.
- Urruzola, María José (1996). *Aprendiendo a amar desde el aula – Educación Secundaria* – Bilbao: Maite Canal.  
Materials per treballar l'educació per a l'amistat, les relacions afectivosexuals i l'educació per al plaer adreçats a primer cicle d'ESO i a segon cicle d'ESO i postobligatòria. Amb dibuixos, exposicions teòriques concises, fitxes i qüestionaris es planteja la superació de la jerarquitització en les relacions entre les persones.

Les referències bibliogràfiques consignades seguidament són recursos de fonamentació teòrica dels temes tractats en aquest capítol.

- Altabe, Charo (2001). "Educación para el amor, educación para la violencia" dins Blanco, Nieves. *Educación en Femenino y en Masculino*. Madrid: Akal.

L'autora reflexiona sobre la construcció social de la sexualitat de noies i de nois, a partir de la seva experiència professional com a docent, i planteja la necessitat d'educar per superar les restriccions dels models tradicionals.

- Aubert, Adriana i altres (2006). *Dialogar y transformar*. Barcelona: Graó.  
Al capítol 5: "Niñas, adolescentes y adultas: propuestas educativas desde y para todas las mujeres" es plantegen propostes coeducatives des del feminisme dialògic on es proposa la solidaritat entre totes les dones de la comunitat educativa per promoure la lluita contra la discriminació sexista i per oferir pluralitat de models d'identificació a les noies.
- Checa, Susana (compiladora) (2003). *Género, sexualidad y derechos reproductivos en la adolescencia*. Buenos Aires: Paidós.  
Al capítol 1: "¿Escrito en el cuerpo? Género y derechos humanos en la adolescencia." es proposa identificar el lloc que el cos té en la construcció d'identitats i relacions de gènere i en l'exercici dels drets humans durant l'adolescència.
- Comins Mingol, Irene (2003). *La ética del cuidado como educación para la paz*. Tesis doctoral. Universitat Jaume I, disponible a [http://www.tesisenred.net/TDX-0223106-115339/index\\_cs.html](http://www.tesisenred.net/TDX-0223106-115339/index_cs.html)  
Aquest treball d'investigació es proposa aprofundir en els aspectes de la cura i la tendresa com a aspectes humans per a la convivència en pau i en les aportacions d'aquelles persones que tradicionalment han estat emmudides, les altres cultures i les dones. Destaca la necessitat d'incloure en el disseny curricular de l'educació per a la pau la cura i la preocupació per les altres persones.
- Díaz-Aguado, M. José (2001). *La construcción de la igualdad y la prevención de la violencia contra la mujer desde la educación secundaria*. Madrid: Instituto de la Mujer.  
El treball consta de quatre estudis realitzats sobre una mostra de 480 subjectes de 14 a 18 anys pertanyents a quatre instituts d'educació secundària de la Comunitat de Madrid i un cinquè estudi portat a terme posteriorment en els mateixos centres, amb participació del professorat. Entre els seus objectius principals, destaca el fet de conèixer fins a quin punt les noies i nois adolescents han superat les creences que justifiquen el sexisme i que condueixen a la violència de gènere.
- Seminari d'Investigació Feminista. Universitat Jaume I (2001). *La construcción del cos. Una perspectiva de gènere*. Dossiers Feministes, 5.  
Abordatge multidisciplinari de la construcció social i política del cos i de la identitat, en àmbits com l'art, la salut, la violència de gènere i la teoria Queer.

Els següents recursos contenen reflexions i propostes didàctiques i tenen, per tant, un caràcter teoricopràctic.

- Lojo, Mirta (2007). *Formació per a la igualtat en els programes de transició. Un enfocament integrat de gènere. Eines i experiències*. Barcelona: Departament d'Educació de la Generalitat de Catalunya.  
*En format DVD es presenten quatre entrevistes a persones que realitzen professions no estereotipades, que s'acompanyen de l'explicació per al professorat i de les fitxes de treball corresponents per a l'alumnat.*

- Rovira, Marta (2000). *El tratamiento de la agresividad en los centros educativos: propuesta de acción tutorial*. Barcelona: ICE UAB. Quaderns per a la Coeducació, 15.

Proposta de treball basada en l'acció tutorial que recull l'experiència concreta de dos instituts d'educació secundària que a partir de l'observació i l'anàlisi es proposen millorar les relacions en el si dels grups a través de l'acostament del professorat a les inquietuds i dificultats de l'alumnat.

- Solsona, Núria i altres (2005). *Cuinar, planxar i tenir cura d'altri a l'escola*. Barcelona: Octaedro.

A través de diverses experiències s'introdueixen a l'àmbit escolar els sabers i la pràctica associats a la cura de la roba, a la cuina, a la cura de les altres persones com a continguts curriculars, amb l'objectiu d'afavorir unes relacions interpersonals satisfactòries tant a l'escola com a la família.

- Tomé, Amparo i Rambla, Xavier (1998). *Una oportunidad para la coeducación: las relaciones entre familias y escuelas*. Barcelona: ICE UAB. Quaderns per a la Coeducación, 14.

Aquest quadern de caràcter teoricopràctic presenta un mètode de treball per potenciar les relacions entre famílies i centres educatius des d'un punt de vista coeducatiu i es basa en el reconeixement del paper de les dones en l'educació de les seves filles i dels seus fills a la llar.

- Tomé, Amparo i Rambla, Xavier (2001). *La coeducació de les identitats masculines a l'educació secundària*. Barcelona: ICE UAB. Quaderns per a la Coeducación, 16.

El quadern té dues parts, a la primera es reflexiona sobre les identitats masculines a l'adolescència i sobre el component de violència que sovint comporten. A la segona part, es fan una sèrie de propostes per coeducar les identitats masculines.

A continuació s'ofereixen recursos en xarxa per a la prevenció, detecció i intervenció en casos de riscos greus per a la salut i la seguretat de noies i nois menors.

- Generalitat de Catalunya. Administració de Justícia.  
<http://www20.gencat.cat/portal/site/Adjudcat/menuitem.5241ca2acc8cf176b1893110b0c0e1a0/?vgnnextoid=ff72a836d7423110VgnVCM1000008d0c1e0aRCRD&vgnnext-channel=ff72a836d7423110VgnVCM1000008d0c1e0aRCRD&vgnnextfmt=default>  
Informació oferta per l'Administració sobre la mutilació genital femenina (MGF) en relació amb l'origen, la significació social, la tipologia, els factors de risc, els indicadors de sospita i les conseqüències de la MGF. S'informa també del marc jurídic que emmarca mesures cautelars i els procediments civils i penals aplicables. També es fan una sèrie de recomanacions, s'ensenya la distribució geogràfica a diverses zones d'Àfrica i es proporcionen telèfons d'interès, així com els protocols presentats a l'apartat anterior d'aquesta Guia, elaborats a la Regió Sanitària de Girona.

- Sindicatura de Greuges de Catalunya.  
[http://www.sindic.cat/ficheros/adjuntosnoticias/303\\_Protocol%20Marc%20Abusos%20Sexuals%2013\\_setembre\\_2006.pdf](http://www.sindic.cat/ficheros/adjuntosnoticias/303_Protocol%20Marc%20Abusos%20Sexuals%2013_setembre_2006.pdf)  
S'ofereix un protocol marc d'actuacions en casos d'abusos sexuals i altres maltractaments greus a menors signat l'any 2006. S'estableixen uns principis generals, es consignen actuacions de diverses instàncies i es fan recomanacions. També es clas-

sifiquen els tipus de maltractaments i es presenta un circuit d'actuació que es pot trobar a l'apartat anterior en aquesta Guia.

- Generalitat de Catalunya. Administració de Justícia.

<http://www20.gencat.cat/porta/site/Adjudat/menuitem.5241ca2acc8cf176b1893110b0c0e1a0/?vgnextoid=ba52a836d7423110VgnVCM1000008d0c1e0aRCRD&vgnnextchannel=ba52a836d7423110VgnVCM1000008d0c1e0aRCRD&vgnnextfmt=default>  
S'ofereix un protocol d'actuacions per a casos d'abusos sexuals i maltractaments de menors.

## 6. Quins continguts ensenyem? Quins materials utilitzem? Àmbit curricular

*Ser dona no és cap essència, sinó una construcció cultural. Allò que conforma la naturalesa i la conducta femenina és l'estatus que la cultura i la societat assignen a les dones com a altres, com a segon sexe. No es neix dona. S'arriba a ésser-ho.*  
Simone de Beauvoir

### Què ens cal saber?

#### Els continguts curriculars

La nova organització del currículum ofereix un marc propici per iniciar la renovació dels continguts i evitar els trets sexistes i androcèntrics que estan presents en els sabers acadèmics.

La filosofia coeducadora que la normativa curricular ha introduït en els seus principis generals implica la voluntat de modificar l'enfocament androcèntric del saber predominant. Com ja s'ha mencionat amb anterioritat, es tracta de redimensionar l'experiència masculina d'estar en el món que habitualment es presenta com a única i universal. El subjecte del discurs androcèntric és home, adult, de raça blanca, vinculat a la cultura occidental, bàsicament poderós i ric. És sempre un adult que no depèn de ningú, que no ha estat mai petit, ni malalt, ni necessita ajuda. Tota la resta de la població, les dones, els infants, la gent jove, la gent gran, les persones amb discapacitats, els homes i dones d'altres continents i cultures del món, queden al marge del que és prou important per ser recordat i explicat a les joves generacions.

Aquesta manera de pensar constitueix també una font de *sexisme* en la mesura que dóna valor als àmbits i activitats assignats als homes, mentre que considera subsidiaris i poc dignes de ser tinguts en compte l'experiència i els espais socials que les dones han ocupat. D'aquesta manera s'exclouen de l'ensenyament tots aquells sabers i destreses associats a l'àmbit de la feminitat que només han estat considerats en els currículums escolars quan estaven destinats a les nenes i noies en sistemes educatius segregats en funció del sexe.

La reflexió coeducativa sobre l'adquisició de les competències bàsiques pot contribuir a fer que el biaix de gènere no posi obstacles al fet que els i les alumnes assolixin de la mateixa manera aquest objectiu. Un exemple d'aquests entrebancs podria ser considerar, de manera mes o menys explícita, la competència matemàtica o els coneixements científics i tecnològics com a propis de la masculinitat i per tant un

camp acadèmic on els nens i els nois poden excel·lir amb més facilitat que les noies, i, per un altre costat, veure les competències comunicatives i relacionals com a pròpies de la feminitat i per tant més a l'abast de les noies. Aquests tipus d'atribucions acostumen a anar acompanyades d'una valoració diferent sobre la importància d'aquests sabers i habilitats. Les disciplines que requereixen nivells d'abstracció elevats gaudeixen tradicionalment d'un reconeixement acadèmic més gran.

Tot i que la filosofia coeducadora ha d'estar present en totes les àrees del currículum i contribuir a l'assoliment de les competències bàsiques, en algunes, com és el cas de les competències personals, hi ha de tenir una contribució rellevant.

### **Què diu el currículum sobre l'adquisició de les competències personals?**

“Cada noia i noi ha de configurar de forma conscient i autònoma la seva pròpia biografia, d'acord amb les seves voluntats i amb tots els referents culturals i històrics disponibles del seu entorn.”

(Decret 142/2007, 26 de juny. DOGC núm. 4915-29.6.2007. pàg. 21830.)

Per aconseguir que les nenes i els nens, les noies i els nois puguin configurar de forma conscient i autònoma el seu projecte de vida, el currículum escolar ha d'aportar una àmplia diversitat de models de gènere. A la vegada, aquesta pluralitat de maneres de viure la pròpia identitat hauria d'estar lliure de les limitacions, imposicions o rigideses derivades de les tradicions culturals. La reflexió crítica sobre les identitats femenines i masculines, que la coeducació ve realitzant des de fa temps, aporta al desenvolupament del currículum tot un bagatge important de pràctiques i sabers.

La inclusió en el currículum dels *sabers femenins* també és clau per a l'assoliment de les competències personals.

Tal com s'expressa en la normativa, “tenir cura de si mateix, dels altres i de l'entorn més proper, saber satisfer les necessitats que planteja la vida quotidiana”, són elements nuclears de les competències personals.

El currículum ha d'incorporar continguts relacionats amb aquelles activitats quotidianes que són necessàries per sostenir la vida humana, tasca que fins ara han assumit les dones de manera quasi exclusiva. A la vegada ha de donar valor i reconeixement a tots els sabers que aquesta funció social ha generat amb l'objectiu de formar un alumnat competent per actuar en aquest àmbit, especialment pel que fa als nens i els nois a qui el model tradicional de masculinitat els fa sentir aliens a aquestes activitats.

L'àrea de coneixement d'*educació per a la ciutadania* és un altre element innovador en el nou ordenament educatiu. Atesa la seva transversalitat, aquesta àrea ha d'influir en la resta de matèries i pot contribuir a la introducció de la perspectiva de gènere en la concreció i el tractament dels continguts curriculars.

Dins dels criteris d'avaluació d'aquesta matèria s'inclouen:

- “Identificar i rebutjar factors de discriminació envers persones per motiu d'origen, gènere, creences, ideologia i orientació afectivosexual en les societats actuals, manifestant una actitud respectuosa i empàtica envers costums, valors, sentiments i formes de vida diferents al propi.”

- “Reconeixement de les diferències de gènere com un element enriquidor de les relacions interpersonals. Anàlisi dels estereotips i prejudicis a l’entorn de la identitat de gènere com a element enriquidor de les relacions interpersonals (...). Identificació i rebuig de la violència de gènere, tot coneixent els mitjans de prevenció i protecció.”
- “Identificació de les etapes principals de conquesta dels drets de les dones i valoració de la seva situació actual en diferents indrets, analitzant-ne les causes.”
- “Reconeixement dels drets i deures individuals i col·lectius, identificant i rebutjant les situacions de desigualtat, injustícia i discriminació, especialment les relatives al gènere, que afecten persones i col·lectius en el món.”
- “Valoració del paper de les dones i dels homes com a subjectes de la història i del present.”  
(Educació per a la ciutadania. Currículum educació secundària obligatòria – Decret 143/2007, DOGC núm. 4915.)

Assolir aquests objectius passa per introduir tot un seguit de continguts que han estat poc desenvolupats fins ara pels programes escolars, que no han inclòs les aportacions que s’han fet des dels estudis sobre les dones i els estudis de gènere.

Aquests àmbits disciplinaris han avançat de manera evident durant les darreres dècades i han aportat una reflexió crítica de l’enfocament tradicional de les disciplines, han elaborat nous conceptes teòrics i han desenvolupat un ampli ventall de continguts que poden contribuir de manera positiva a la concreció d’un currículum escolar més sensible a les diferències de gènere.

Aquest bagatge acadèmic ofereix al currículum escolar tot un gruix important de continguts referents a les aportacions que les dones han fet en tots els camps del coneixement i la cultura. Dóna visibilitat al protagonisme que han tingut en l’obtenció dels seus drets com una part essencial de la conquesta dels drets humans. També ha documentat i explicat àmpliament la participació de les dones en els canvis històrics i socials. El coneixement de les obres i els sabers que han creat les dones ofereix a nois i noies una visió del món, i de la seva evolució, més global i completa, a la vegada que modifica el model androcèntric del saber en presentar les dones també com a subjectes del coneixement científic al llarg de la història.

La inclusió d’aquests continguts ha d’anar acompanyada d’un sistema de valors que portin a adquirir actituds crítiques envers les situacions d’injustícia i aprendre a rebutjar els prejudicis, els estereotips i les actituds discriminatòries, ja siguin sexistes i misògines, com homofòbiques o xenòfobes. Aquest valors i actituds constitueixen una part ineludible de les competències personals, especialment pel que fa a la competència social i ciutadana.

## Els materials pedagògics

Els materials curriculars són un instrument pedagògic essencial en el procés d’ensenyament-aprenentatge. L’aparició de nous formats tecnològics ha multiplicat l’oferta de recursos educatius en funció dels suports utilitzats i n’ha facilitat la difusió.

Malgrat la importància creixent dels nous recursos, els llibres de text constitueixen, de bon tros, el recurs més utilitzat en la majoria dels centres docents per desenvolupar els continguts de les diferents matèries. Els llibres de text acostumen a desenvolupar els continguts prescrits en el currículum a través de les explicacions i els models científics que han assolit una acceptació social estesa i consolidada. Per aquest motiu presenten, en general, grans similituds entre ells i incorporen amb lentitud els canvis que es van donant en els diversos camps disciplinaris.

Des que la UNESCO va posar en marxa, a partir de 1981, un programa de sensibilització sobre la presència de trets sexistes en els materials curriculars i els llibres de text, s'han realitzat una gran quantitat d'investigacions sobre aquesta qüestió. Els resultats conclouen que hi ha *sexisme* si els materials pedagògics ofereixen representacions de la situació de les dones d'una manera empobrida i reduccionista en relació amb la realitat social que volen reflectir. Un exemple prou clar seria la subrepresentació de les dones en els materials pedagògics. També consideren sexistes aquells llibres que reflecteixen situacions de desigualtat o visions convencionals dels models de gènere sense donar una visió crítica d'aquesta realitat. Un exemple podria ser representar únicament pràctiques esportives protagonitzades per homes, ignorant la participació de les dones en l'esport.

Tot i ser uns materials que arrossegueu inèrcies, les avaluacions més recents sobre el sexisme en els llibres de text mostren que s'han produït avenços si es comparen aquests resultats amb estudis realitzats amb anterioritat. Alguns dels canvis més rellevants són un increment de personatges femenins com a protagonistes de les activitats descrites, la inclusió de referències explícites a la igualtat entre homes i dones i, sobretot, la desaparició d'expressions o imatges que podien resultar denigrants envers les dones. El llenguatge mostra també una evolució positiva.

Aquest canvi és especialment visible en l'àmbit de les il·lustracions, que mostren una presència més equilibrada dels dos sexes, i en els llibres de text dels nivells educatius més elementals. Quan es parla de l'entorn proper resulta més senzill introduir les propostes coeducatives. A mesura que els continguts s'especialitzen, augmenta també la parcialitat de les explicacions.

Malgrat els progressos assolits, queden encara molts aspectes que han de millorar. La major presència de figures femenines en els llibres de text queda desvirtuada per la manera tradicional i estereotipada amb què es presenten. Els personatges femenins apareixen concentrats en els temes que tracten la vida quotidiana o en contextos domèstics, amb la qual cosa reforcen la visió tradicional de la identitat femenina lligada al rols de mare i esposa. També són més freqüents les representacions de personatges femenins imaginaris, com les figures mitològiques, que la presència de dones singulars i reals.

L'absència de models diversificats i positius dona una imatge pobra de la identitat femenina a les noies. Els models que s'ofereixen als nois, tot i que són més diversos, continuen configurant una noció de la masculinitat força estereotipada perquè es presenten gairebé sempre vinculats al poder i a la violència, amb la qual cosa contribueixen a reforçar una visió jeràrquica entre els sexes.

L'ús del gènere masculí per referir-se a dones i homes encara resulta predominant, especialment en temes relacionats amb el poder polític, l'economia, la producció cultural. L'ús del gènere masculí obliga l'alumnat a fer l'esforç constant de clarificar de qui es parla, de saber si es tracta d'un gènere inclusor de les dones o si es refe-



reix exclusivament als homes. En aquestes situacions, la identificació del subjecte pot resultar arbitrària i dificulta la comprensió dels fets. La manca d'una informació clara i suficient pot reforçar la utilització d'estereotips.

Pel que fa als models i explicacions científiques queda encara per fer un esforç important per trencar les inèrcies i modificar la visió androcèntrica del món que els llibres de text presenten amb persistència.

## Què podem fer?

Un repàs dels materials que s'utilitzen en les diverses àrees pot contribuir a fer un diagnòstic i donar una visió global del tipus de continguts que s'imparteixen i els sistemes de valors que els acompanyen. El professorat d'un cicle o d'una àrea curricular pot elaborar conjuntament unes pautes d'anàlisi per aplicar-les al conjunt de materials que utilitza o a parts d'aquests materials escollides de manera aleatòria. Els elements que s'analitzen són tant els continguts com les imatges i el llenguatge utilitzat. En funció del nivell educatiu, l'èmfasi pot recaure en les imatges, en els nivells més elementals, o dedicar més atenció al text en les darreres etapes de l'ensenyament. També és important incloure en l'anàlisi els documents que formen la biblioteca escolar o d'aula, i més especialment els contes i la narrativa juvenil.

### Elaboració de pautes d'anàlisi<sup>19</sup>

La unitat d'anàlisi és la representació dels personatges que apareixen tant en els títols com en el text, inclosos els exercicis, i les il·lustracions. Poden ser quantitius i qualitatius:

**Anàlisis quantitatives.** Estudien la freqüència amb què es representen els personatges femenins i masculins en els títols, els textos i les il·lustracions. Els punts per esbrinar podrien ser:

Hi ha una representació equilibrada de personatges masculins i femenins? Qui són els protagonistes de les accions descrites? Són figures individuals o es tracta de col·lectius? Són personatges reals o mítica? Són personatges identificables o anònims?

**Anàlisis qualitatives** que se centren en les característiques atribuïdes als personatges i la manera com són representats:

Quins grups d'edat apareixen? Quina diversitat d'origen social i cultural es representa? Apareixen representades les minories culturals? S'inclouen persones de diferent orientació sexual? Quina visió es dona dels col·lectius socials minoritaris? Quins models de família inclouen? Se segueix representant personatges femenins bàsicament per les seves relacions familiars (esposa de, mare de, filla de...)?

Quins models de gènere es potencien? Quines característiques personals tenen els homes i les dones representats? Quina imatge corporal s'hi reflecteix? Quins comportaments emocionals s'atribueixen a cada sexe?

19. Reelaboració a partir de les propostes del llibre Michel, Andrée (1987) *Fuera moldes. Hacia una superación del sexismo en los libros infantiles y escolares*. Barcelona: Lasal, edicions de les dones.

Aquests tipus d'observacions poden ajudar a detectar la persistència de vells estereotips com relacionar l'agressivitat amb la masculinitat o la resignació i submissió amb la feminitat. També és important detectar les idees i prejudicis que envolten les conductes personals o culturals minoritàries i que sovint impliquen la inexistència simbòlica d'aquests col·lectius.

Un altre camp important per analitzar és el paper social que s'atribueix a homes i dones, tant en l'àmbit familiar com en el laboral, el social, el polític i el cultural.

Quin és el rol social que s'atorga a cada sexe? S'identifica l'àmbit públic com a propi dels homes i el privat com a propi de les dones? Es dóna una visió de les dones com a persones sense iniciativa o com a víctimes? Es representen dones en situacions on es mostra saber i autoritat?

Quines professions realitzen els homes i quines les dones? Hi ha equitat en la diversitat de professions amb què es representa cada sexe? Quin valor es dóna a les professions que realitzen els personatges femenins? Es recull la doble jornada que moltes dones realitzen? La conciliació vida laboral i familiar es presenta com una qüestió que afecta només les dones?

Quin rol tenen els homes en l'espai familiar? Es mostren situacions en què hi ha homes que realitzen tasques de cura de familiars? Es presenta tenir cura del benestar personal i familiar com una tasca pròpia de les dones?

Apareixen dones exercint càrrecs públics o participant en associacions de tipus social (oeneges, etc.)? Quantes escriptores, científiques, artistes, o pensadores apareixen citades? Quin espai es dedica a l'anàlisi de la seva obra? Quina valoració es fa de la seva aportació?

Altres espais interessants de valorar són els relacionats amb l'oci, els jocs, els esports. Quins jocs i esports es representen? Com hi participen les i els alumnes? Quines habilitats promouen? Quins valors es fomenten? Quin espai ocupen els esports protagonitzats per homes i quin els protagonitzats per dones?

## **Què ens aporten les bones pràctiques en coeducació?**

S'ha insistit sovint que no existeixen fórmules fixes per iniciar canvis. Però la pràctica de la coeducació té ja una llarga trajectòria i podem comptar amb les maneres de fer que cada professora o professor ha elaborat i que, com a bones pràctiques, estan obertes al fet que cada docent les ajusti i adapti a la realitat de la seva aula.

El camí recorregut aquestes darreres dècades ha permès acumular una quantitat important de propostes i materials que abasten tots els nivells educatius i les diverses àrees curriculars. Tot i això, caldria potenciar en el professorat la necessitat de diversificar els materials i recórrer a d'altres recursos que ofereixin visions del món i maneres de treballar diferents i que encara continuen absents dels textos escolars.

El volum del material alternatiu que existeix, tant pel que fa a propostes didàctiques com a experiències realitzades, fa difícil poder fer una ressenya detallada dels continguts i de les seves característiques. A continuació oferim una revisió de les qüestions que han estat tractades per una part significativa d'aquests recursos.

El coneixement dels processos de treball i relacionals que es desenvolupen en l'àmbit familiar i domèstic és una de les qüestions que compta amb un conjunt ampli de propostes.

D'una banda hi ha les propostes que tracten l'adquisició, tant per les nenes com pels nens, de les habilitats necessàries per a acomplir les tasques que es realitzen a la llar. Aquestes experiències s'han concretat en l'organització de tallers de costura, cuina, planxa, i de manteniment de l'espai domèstic (neteja, reparacions, etc.).

Altres experiències s'han centrat en treballar la cura de l'entorn escolar a partir de conèixer les activitats que fan les persones encarregades de la neteja, la consergeria, el manteniment, la gestió administrativa, el monitoratge del menjador i de la cuina.

L'objectiu compartit per totes aquestes propostes és aconseguir que l'alumnat sigui competent per tenir cura de les seves necessitats personals, de l'entorn en el qual desenvolupa la seva vida i de la resta de la gent amb la qual conviu. Aquests aprenentatges contribueixen de manera important a reforçar l'adquisició de les capacitats necessàries per assolir l'autonomia personal, a la vegada que s'aprèn a realitzar i valorar aquelles activitats que tenen com a finalitat el benestar personal i la qualitat de vida.

Les activitats que es realitzen en l'espai domèstic també han estat abordades com a objecte d'estudi dins dels continguts de coneixement del medi social. La finalitat d'aquestes propostes és que l'alumnat adquireixi nocions sobre la diversitat i quantitat de tasques que inclou, el volum d'hores que requereixen, el repartiment que es fa entre les persones que conviuen en les unitats familiars en funció de l'edat i el sexe de les persones. També es relaciona amb la seva contribució al benestar social i a la riquesa de les societats.

Altres propostes han mostrat que treballar la diversitat de models de família que existeixen en el món és una via fructífera per apropar-se al coneixement de la realitat social i històrica. La cura d'infants i gent gran influeix en els fluxos migratoris contemporanis i constitueixen un aspecte important dels processos de globalització.

Les activitats domèstiques també serveixen de base per a experiències de l'àrea de ciències. La física i la química, les utilitzen per emmarcar els aprenentatges en contextos quotidians, de manera que resultin més propers a l'experiència i als interessos de l'alumnat. Aquestes propostes pedagògiques s'allunyen de plantejaments excessivament abstractes i deshumanitzats i propugnen tractar aspectes de la ciència i la tecnologia en relació amb els efectes que tenen sobre les societats.

Un segon àmbit el conforma les experiències que estan relacionades amb fer visible el paper de les dones com a constructores de civilitzacions.

Algunes experiències s'han centrat a presentar la diversitat d'activitats que han realitzat les dones a través del temps fins a l'actualitat i les característiques que han tingut en cada etapa històrica. D'altres plantegen estudiar el paper que els diferents col·lectius de dones han acomplert com a protagonistes del canvi històric o bé recuperar les seves veus a través de les diverses fonts que ens han deixat, com la correspondència, els diaris, les fotografies familiars, les memòries.

Aquesta documentació de tipus personal permet donar valor a l'experiència viscuda, i mostrar com la dinàmica social també es manifesta en les opcions individuals i les

seves repercussions en la vida de les generacions posteriors. Un altre aspecte de la vida de les dones que resulta important de treballar és veure com, malgrat estar sotmeses a estructures patriarcals, moltes d'elles van aconseguir escapar a les restriccions que el poder, els costums i les tradicions religioses imposaven i gaudir d'espais de llibertat personal i col·lectiva.

Una part important dels recursos recull les aportacions que dones singulars han realitzat en els diversos camps de la cultura i el coneixement. Aquestes experiències i propostes didàctiques giren al voltant del coneixement de la vida i de l'obra de dones que han estat creadores en el camp de les arts plàstiques i de la música, escriptores, filòsofes i científiques, alhora que es reconeix el mestratge que han exercit. També plantegen l'anàlisi dels mecanismes cognitius i socials que han tingut com a resultat que la seva obra no hagi estat recollida ni reconeguda per les diferents disciplines.

Totes aquestes propostes comporten també la revisió crítica dels fonaments teòrics de les disciplines, i reformular els conceptes per evitar els biaixos restrictius. Es tracta de qüestionar les conceptualitzacions que jerarquitzen i exclouen, i els sistemes de valors que els legitimen. Per un altre costat també plantegen introduir nous conceptes que han estat elaborats pel pensament feminista i que donen a conèixer aspectes de la realitat que normalment queden exclosos dels continguts escolars.

Un tercer àmbit és l'anàlisi crítica dels models de gènere que es fomenten a través de les representacions que fan la televisió, la publicitat, la premsa, el cinema, la literatura, els còmics, la música actual, els videojocs, les representacions artístiques i literàries.

El treball sobre els models de gènere comporta també analitzar la imatge corporal que es presenta com a ideal i desitjable, i considerar les possibles relacions amb patologies que afecten la gent jove –especialment les noies– com l'anorèxia i la bulímia.

Un centre d'interès creixent és el treball sobre els models tradicionals de masculinitat amb l'objectiu de fer visibles les vinculacions amb situacions de poder, la violència, la preponderància de la força física, i els trets de *misogínia* i *homofòbia* que hi van associats. Aquestes experiències també volen oferir models positius i presenten personatges masculins que han destacat per realitzar activitats allunyades de les que prescriuen els estereotips de gènere.

En aquest àmbit s'han d'incloure les propostes que tenen com a objectiu visibilitzar col·lectius i personatges discriminats i maltractats per la seva orientació sexual.

L'anàlisi i la recreació dels contes tradicionals constitueix un altre recurs indispensable per analitzar de manera crítica els *estereotips sexistes* que es difonen a través de la literatura infantil.

L'organització de grups musicals, corals i representacions teatrals s'han manifestat com a camins molt útils per fomentar l'autoestima de l'alumnat, trencar rols estereotipats i fomentar la cooperació entre els i les alumnes.

L'educació física i l'esport són dues de les activitats escolars on els models de gènere es mantenen de manera més rígida i inalterable. Els orígens de les pràctiques esportives estan relacionats amb l'educació per a la lluita i la preparació per a la guerra de les elits dominants. Conseqüentment, els valors associats a aquestes pràctiques

estan fortament lligats a la idea de virilitat i al desenvolupament de les habilitats que són funcionals a la competició i al lideratge. La persistència d'aquests models esportius resulta discriminatòria per a les noies. Les propostes coeducatives de l'àrea d'educació física plantegen introduir paràmetres i valors diferents dels que regulen les pràctiques esportives d'alta competició. Propugnen la revalorització de les activitats d'expressió corporal i dels esports que requereixen un ventall ampli de qualitats físiques en el qual les noies s'hi puguin sentir incloses i valorades.

Aquest mateix camí és el que utilitzen propostes en el camp de les noves tecnologies (recursos electrònics i audiovisuals) i d'altres formes d'expressió que han estat fonamentalment desenvolupades sota paràmetres masculins, com els còmics, per reapropiar-se de tècniques i llenguatges i dotar-los de noves significacions.

El treball d'anàlisi del sexisme i l'androcentrisme dels materials curriculars també pot proposar-se a l'alumnat i contribuir, d'aquesta manera, a fomentar una actitud crítica envers visions del món i pràctiques socials arrelades, i, a la vegada, obrir maneres diferents d'apropar-se a l'aprenentatge.

## Recursos per elaborar propostes d'intervenció

Les obres que es relacionen a continuació ofereixen metodologies i instruments d'anàlisi útils per elaborar pautes d'anàlisi pròpies i adaptades a objectius concrets prèviament establerts.

- Blanco, Nieves (2000). "Mujeres y hombres para el siglo XXI. El sexismo en los libros de texto", dins Santos Guerra, Miguel Angel, *El harén pedagógico. Perspectiva de género en la organización escolar*. Barcelona: Graó, pàg. 119-143.

Aquest capítol està dedicat a estudiar el sexisme en els llibres de text utilitzats al primer cicle de l'ESO. Com altres estudis sobre aquest mateix tema, el treball se centra en l'anàlisi de la freqüència amb què personatges femenins i masculins apareixen en els llibres i la manera com són representats.

- Careaga, Pilar i Garreta, Núria (1987). *Modelos masculinos y femeninos en los textos de EGB*. Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer.

És un dels treballs pioners sobre el sexisme en els llibres de text elaborats a Espanya. L'estudi es basa en el buidat d'una mostra de llibres escolars, de llengua castellana i de ciències socials, atenent tant a les il·lustracions com al text i incloent els exercicis que s'hi proposen.

- Hidalgo, Encarna i altres (2003). *Repensar la enseñanza de la geografía y la historia. Una mirada desde el género*. Barcelona: Octaedro.

Reflexió sobre les aportacions que la teoria feminista ha fet a la investigació dels fets socials. La primera part del llibre fa una crítica al punt de vista androcèntric que domina l'ensenyament de les ciències socials i planteja la necessitat de pensar les societats des de la complexitat. La segona part ofereix propostes didàctiques per treballar a l'aula qüestions com les fonts històriques, la creativitat artística, el treball, la maternitat, el feminisme, i conceptes com patriarcat, gènere, sexisme i androcentrisme.

- Michel, Andrée (1987). *Fuera moldes. Hacia una superación del sexismo en los libros infantiles y escolares*. Barcelona: Lasal, edicions de les dones.

Estudi elaborat a partir de les investigacions que la UNESCO va promoure en set països de diferents parts del món sobre la presència d'estereotips sexistes en els materials escolars i la literatura infantil. Ofereix unes claus per a la identificació dels estereotips sexistes i orientacions per facilitar la producció de materials escolars no sexistes.

- Moreno, Amparo (1986). *El arquetipo viril protagonista de la historia. Ejercicios de lectura no androcéntrica*. Barcelona: Lasal, edicions de les dones.

Anàlisi de les relacions entre sexisme i androcentrisme a la història. S'analitza el sistema de valors que transmeten els llibres de text i el punt de vista que adopten i que presenta els homes situats en el centre hegemònic de la vida social com a subjecte del discurs històric.

- Moreno Marimón, Montserrat (ed.) (1992). *Del silencio a la palabra. Coeducación y reforma educativa*. Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales. Instituto de la Mujer.

Obra col·lectiva que fa un repàs de la presència del sexisme i l'androcentrisme a les àrees curriculars de socials, ciències i tecnologia, matemàtiques i llengua i literatura. El capítol inicial analitza els biaixos androcèntrics i sexistes que atravessen la cultura i els fonaments teòrics del saber acadèmic.

- Subirats, Marina i Tomé, Amparo. (1992). *Pautas d'observació per a l'anàlisi del sexisme en l'àmbit educatiu*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. Institut de Ciències de l'Educació. Quaderns per a la Coeducació, 2.

Presenta unes pautes de fàcil maneig amb l'objectiu de sensibilitzar el professorat sobre els trets sexistes que existeixen en els centres escolars. Els àmbits treballats són: el llenguatge oral i escrit, tant dins de l'aula com dins del centre, el material pedagògic: llibres de text, contes i il·lustracions, els murals, els rètols, els cartells i la senyalització, la violència en les relacions interpersonals, i l'anàlisi de les dinàmiques que es donen en el pati de joc.

## Propostes pedagògiques. Una selecció

- Asins, Consuelo i García, Milagros (1995). *La coeducación en l'educación física*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. Institut de Ciències de l'Educació. Quaderns per a la Coeducació, 7.

La primera part del quadern fa un repàs de la relació que les dones han tingut amb les pràctiques esportives i del biaix discriminador que conserva aquesta assignatura. La segona part del quadern planteja un seguit d'intervencions per tal de corregir els desequilibris i potenciar models més globals i més integradors. El quadern ofereix pautes per analitzar les activitats esportives des de cada estament: famílies, alumnat i professorat, per tal d'engegar processos de sensibilització i de canvi.

- Caba, Àngels i altres (2001). *El siglo xx en primera persona*. Barcelona: Octaedro.

Llibre de text de 4t. d'ESO que explica la història del segle xx a partir de les veus de dones i homes de tres generacions d'una mateixa família. El llibre articula la història de l'entorn més proper amb els esdeveniments que han passat en altres llocs del planeta, tot mostrant que les experiències històriques de les dones i els homes no han estat les mateixes.

- Coral Caro Blanco (2006). *Relacions afectivoamoroses a l'adolescència. Elements per a una intervenció preventiva de la violència de gènere.*

Disponilble a: <http://phobos.xtec.es/sgfprp/resum.php?codi=1128>

Llicència d'estudis que conté materials per a una intervenció preventiva de la violència de gènere. Ofereix elements per a conèixer, identificar i caracteritzar els valors, les creences i els estereotips que tenen els i les adolescents sobre l'afecte i l'amor des del punt de vista del gènere i la relació d'aquestes idees amb la tolerància i la negació vers la violència contra les dones.

- Codina, Pilar; Cortada, Esther, i Roset, Montserrat (1994). *Educació no sexista. Experiències educatives.* Barcelona: Graó.

Recull d'experiències on s'inclouen intervencions i propostes referents tant a continguts curriculars com a pràctiques pedagògiques i didàctiques que abracen diferents nivells educatius.

- Cortada, Esther (1993). *Nenes i nens a l'escola d'altres temps. Materials no sexistes per a primària.* Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. Institut de Ciències de l'Educació. Quaderns per a la Coeducació, 5

Proposta de treball sobre la història escolar i personal de membres de dues generacions diferents de la mateixa família. L'objectiu és que l'alumnat pugui iniciar-se en la comprensió del temps històric a utilitzar diverses fonts històriques (escrites, oral, gràfiques), a identificar-se com a subjecte històric, com també a avançar en la construcció de la identitat personal i a desenvolupar un autoconcepte al marge d'estereotips sexistes.

- Cunillera Mateos, Maria Lluïsa (2007). *Germanes de Shakespeare: la literatura des de la llibertat.* Generalitat de Catalunya. Departament d'Educació.

Unitat de programació optativa de batxillerat que l'autora resumeix de la manera següent: "Està formada per nou unitats didàctiques..., que parteixen de textos d'escriptores catalanes del segle xx... Inclou apartats teòrics relacionats amb la biografia de les autores, els gèneres literaris, els moviments estètics i el pensament feminista... Els textos triats tracten temes diferents (la marginació, els viatges, la maternitat, les relacions de parella, la violència, la creació artística i literària, el feminisme, el transvestisme literari, la construcció de gènere, el compromís social i polític, l'amor, la guerra, la prostitució, l'espiritualitat...)..."

- Escardíbul, Carme i Otero, Mercè (1995). *Programa d'igualtat d'oportunitats noies i nois.* Barcelona. Generalitat de Catalunya. Departament de la Presidència. Institut Català de la Dona.

Propostes de treball per a les diferents àrees del currículum. L'objectiu final és trencar esquematismes i superar els estereotips sexuals que sovintegen encara en els materials didàctics. Planteja que els coneixements, habilitats, valors i actituds que s'ensenyen a l'escola no estiguin infravalorats ni supervalorats pel fet d'estar atribuïts a un o altre gènere.

- Fernández, Carmen i altres (1995). *Una mirada no sexista a les classes de Ciències Experimentals.* Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. Institut de Ciències de l'Educació.

Aquest quadern vol revisar la noció de ciència i la relació que noies i nois estableixen amb el coneixement científic. Primer s'analitza la influència dels models de gènere en l'elecció d'estudis; les diferents habilitats i aprenentatges que noies i nois adquireixen en l'aprenentatge familiar i domèstic; una reflexió sobre el concepte de ciència i el biaix androcèntric dels paradigmes científics. Finalment s'a-

borden qüestions relacionades amb el currículum ocult com l'anàlisi de les interaccions que es produeixen dins de l'aula i dels laboratoris de pràctiques. La segona part ofereix un seguit de propostes de canvi.

- Grup Lluna Plena (2000). *Carpeta Coeducadora. Materials didàctics per a l'ESO*. Barcelona. Institut Català de la Dona.

Conjunt de materials organitzat en quatre apartats, un per cada curs de l'ESO. El primer tracta el treball domèstic, el segon curs es dedica a estereotips i publicitat, el tercer a la sexualitat i l'afectivitat, i el quart a l'orientació professional.

- Seminario de educación por la paz (1988). *Sistema sexo-género. Unidad Didáctica* Madrid. Asociación pro Derechos Humanos.

Conjunt de materials que tenen com a objectiu sensibilitzar sobre el sexisme en l'àmbit escolar, descobrir com es transmeten els rols masculí i femení, fomentar entre l'alumnat un autoconcepte positiu i promoure relacions pacífiques entre les persones.

- Lledó, Eulàlia i Otero, Mercè (1994). *Dotze escriptores i una guia bibliogràfica*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. Institut de Ciències de l'Educació. Quaderns per a la Coeducació, 8.

Mostra de la producció literària en llengua catalana de les dones al llarg del temps. La primera part conté dotze fitxes que ofereixen una presentació de la vida i obra d'una autora, i tot seguit una selecció de textos amb propostes de treball. La segona part del llibre és una bibliografia comentada sobre crítica literària feminista.

- Porqueres, Bea (1995). *Deu segles de creativitat femenina. Una altra història de l'Art*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. Institut de Ciències de l'Educació. Quaderns per a la Coeducació, 9.

Aborda les aportacions de les dones a la creació artística, especialment en les arts plàstiques. Ofereix una selecció d'onze artistes. Cada capítol conté una fitxa on apareix la semblança biogràfica d'una creadora, un exemple representatiu de la seva obra i un comentari de l'obra proposada.

- Solsona, Núria i altres (2005). *Cuinar, planxar i tenir cura d'altri a l'escola*. Barcelona: Octaedro.

Propostes de treball sobre les activitats domèstiques i els sabers femenins que porten associats. Els objectius són revaloritzar les pràctiques de cura i sosteniment de la vida com a contingut curricular, i potenciar que l'alumnat prengui consciència de la necessitat de tenir autonomia i ser coresponsable en les tasques de cura familiar.

- Solsona Pairó, Núria (2002). *La química de la cocina. Propuesta didáctica para educación secundaria*. Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales. Instituto de la Mujer. Pertany a la col·lecció Cuadernos de educación no sexista, 13.

Proposta didàctica orientada a recuperar els sabers femenins i introduir-los en el currículum escolar. S'emmarca en un model de ciència que ajudi a entendre el món més proper i quotidià. Les activitats tracten: el concepte de família o unitat familiar; les necessitats individuals i les col·lectives; els sabers femenins i la relació amb el coneixement científic; les feines domèstiques; les substàncies i les seves propietats; els canvis químics i el sistema químic.



## Recursos en línia

- Averroes. Red telemática educativa. Junta de Andalucía. Recursos pedagógicos de coeducación.  
<http://www.juntadeandalucia.es/averroes/recursos/coeducacion.php3>  
Conté materials didàctics que estan disponibles també en pdf. Són propostes per treballar les dates del calendari coeducatiu: les diades del 8 de març, Dia Internacional de les Dones, i el 25 de novembre Dia de Lluita contra la Violència de Gènere. També conté un apartat amb bibliografia disponible en format electrònic.
- Catàleg en línia sobre recursos per a la coeducació. Xarxa Telemàtica de Catalunya  
<http://www.xtec.net/sgfp/crp/catalegs/coeducacio/coeducacio.htm>  
Facilita la cerca d'informació dels recursos documentals sobre coeducació que estan disponibles a les mediateques dels centres de recursos pedagògics de Catalunya. Està organitzat per àrees curriculars i descriptors temàtics. La fitxa documental ofereix, a més a més de les dades bibliogràfiques un resum del contingut i on es pot localitzar el document.
- Centre d'Informació i Recursos per a les Dones. Ajuntament de Barcelona. Maletes pedagògiques i exposicions.  
<http://www.cird.bcn.es/catala/cexposi/cexposi1.htm>  
Ofereix informació sobre el contingut de les maletes pedagògiques i les exposicions itinerants que ofereix a institucions, entitats i centres docents. Les maletes pedagògiques tracten els temes de la publicitat, les dones a la història i en la ciència, i el tractament de la violència de gènere en els mitjans de comunicació i la immigració. Les exposicions tracten la salut i les dones en zones rurals.
- Cercador de llicències d'estudi sobre Coeducació. Departament d'Educació.  
<http://www.xtec.es/sgfp/crp/recursos/coeducacio/licencias.htm>  
L'apartat de coeducació conté la referència de totes les llicències que s'han elaborat dins d'aquest àmbit la majoria de les quals estan disponibles en format electrònic. Constitueix un dels fons de recursos pedagògics coeducatius més actualitzats.
- Sèrie Cuadernos de educación no sexista. Instituto de la Mujer.  
[http://www.mtas.es/mujer/publicaciones/catalogo/cuadernos\\_educacion.htm](http://www.mtas.es/mujer/publicaciones/catalogo/cuadernos_educacion.htm)  
Aquest apartat del web de l'Instituto de la Mujer ofereix vint quaderns sobre diversos temes com orientació tutorial, sabers femenins, educació física, propostes per a l'àrea d'experimentals, prevenció de la violència de gènere, treball sobre els estereotips de gènere. Es pot sol·licitar la versió impresa sense cap cost.
- Cultura gai, lèsbica i transexual (2007). Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Disponible en format pdf a  
<http://www20.gencat.cat/portal/site/CulturaDepartament/menuitem.20ff85629f81c5d9f62e14d4b0c0e1a0?vgnextoid=a772451fb314e010VgnVCM1000008d0c1e0aRCRD&vgnnextchannel=a772451fb314e010VgnVCM1000008d0c1e0aRCRD&vgnnextfmt=default>  
Recull les obres bàsiques de la tradició homosexual i transsexual que poden aportar elements de reflexió crítica sobre la matèria. Inclou obres dels diferents camps del coneixement i de la ficció. Es complementa amb una selecció d'altres tipologies documentals: revistes, recursos digitals i una filmografia bàsica.
- *Dones i feminismes. Bibliografia selectiva* (2006). Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Disponible en format pdf a

<http://www20.gencat.cat/portal/site/CulturaDepartament/menuitem.20ff85629f81c5d9f62e14d4b0c0e1a0?vgnextoid=a772451fb314e010VgnVCM1000008d0c1e0aRCRD&vgnextchannel=a772451fb314e010VgnVCM1000008d0c1e0aRCRD&vgnextfmt=default>

Selecció comentada d'obres organitzades en els apartats següents: societat i cultura. teoria i crítica literària. narrativa, prosa, poesia, teatre, biografies i memòries. Recursos digitals.

- Instituto Asturiano de la Mujer. Materiales didàcticos para la coeducación.  
<http://tematico.asturias.es/imujer/>  
Igual que el web anterior, conté un apartat de publicacions en línia que inclou recursos pedagògics que abasten diverses àrees curriculars i d'acció tutorial.
- Edualter. Secció. Educació en valors.  
<http://www.edualter.org/material/mate4000cat.htm>  
Banc de propostes didàctiques que treballen l'educació en valors. Inclouen materials coeducatius de temàtiques diverses.
- Programes d'innovació educativa. Coeducació.  
<http://www.xtec.cat/innovacio/coeducacio/>  
El web del Programa de coeducació del Departament d'Ensenyament, de consulta indispensable, conté una àmplia selecció d'experiències educatives que els centres han realitzat en el marc dels projectes d'innovació. També conté els recursos sobre coeducació més recents i enllaços amb altres webs.
- Quaderns de l'Inclou. Materials per a treballar la diversitat afectivosexual.  
<http://www.arsmm.com/quaderns/>  
És una col·lecció pensada per introduir el tema de la diversitat afectiva i sexual a l'aula i ajudar a crear un ambient segur i menys hostil per als infants, adolescents i joves lesbianes, gais, bisexuals, transsexuals. Aquestes unitats s'adrecen fonamentalment a l'alumnat d'ESO.

## 7. Com ensenyem? Àmbit de la metodologia i la pràctica docent

*La reflexió, quan la podem observar de prop no és en absolut un gran afer abstracte [...] és, al contrari, un seguit indefinit de petits no-res, una aplicació obstinada a debatre en el teixit del dia a dia. Es tracta d'una activitat gairebé subterrània, contínuament ajornada per altres tasques a acomplir, per altres coses, a escoltar, a veure.*

Mercè Torrents i Bertrana

### Què ens cal saber?

En preguntar-nos sobre la metodologia que apliquem, allò que ens plantejem és, d'una banda, com ensenyar, és a dir, a través de quins camins volem arribar als objectius que ens proposem amb l'alumnat i, per una altra, com plantejem formes sistematitzades d'atenció a la pròpia pràctica docent (aquest punt es desenvolupa més endavant a l'apartat de **Metodologia i professionalització**). Si entre els objectius que ha d'assolir l'alumnat resulten molt importants els que fan referència a la consecució de quotes cada vegada més altes d'autonomia, a la capacitat de cooperar amb les persones de l'entorn i al desenvolupament de les competències necessàries per participar i integrar-se en la societat, la metodologia dels processos d'ensenyament-aprenentatge ha de ser coherent amb aquestes finalitats.

### Autonomia i cooperació

Així, per tal de potenciar l'autonomia, es fa necessari educar en la responsabilitat, per la qual cosa l'alumnat ha de gaudir d'espais de llibertat suficients per poder fixar-se metes, per treballar per aconseguir-les i per controlar de forma progressiva el seu propi procés d'aprenentatge. Aquestes pràctiques afavoreixen l'autoconeixement i la confiança en les pròpies possibilitats. El fet de treballar aquests factors en el marc escolar d'una forma intencionada, a través de l'apertura de nous espais d'experiència, compensadors de la inèrcia tradicional en la construcció de rols de gènere, pot influir positivament en la construcció de noves identitats.

L'exigència, que comença sent extrínseca, es va assumint com a pròpia de forma gradual, cosa que ajuda que cada noia i cada noi es vagi autoregulant i trobi satisfacció en el seu treball. El fet d'interioritzar el sentit de responsabilitat i exigència envers la pròpia persona en el marc escolar pot facilitar que aquesta actitud es faci extensiva a altres esferes de la vida.

De forma integrada al desenvolupament de l'autonomia hauria de tenir lloc el desenvolupament de la capacitat de cooperar. Una metodologia que estimuli la comunicació interactiva multidireccional afavoreix les relacions entre totes les persones del grup, inclosa la figura docent, de manera que es potencia el coneixement mutu i l'empatia.

### **Participació i responsabilitat**

El sentit de responsabilitat envers la pròpia persona es complementa d'aquesta manera amb el sentit de coresponsabilitat. El treball cooperatiu en els processos d'aprenentatge ofereix l'oportunitat de combinar aquestes capacitats, autonomia i cooperació, que quan es donen de forma integrada possibiliten un marc idoni per al desenvolupament moral des de l'*ètica de la cura*.

Alguns d'aquests aspectes queden recollits a les competències transversals dels nous currículums, i actualment són considerats indispensables per a la construcció d'una nova ciutadania, superadora de les desigualtats i integradora de les diferències.

La participació activa en treball de petits grups i en assemblees del grup classe, resulten necessàries si es volen desenvolupar competències generals de participació i integració comunitària. La participació entesa com un dret i com una responsabilitat, on cada persona pugui tenir el seu lloc i la possibilitat d'ésser escoltada de forma activa, no tan sols prepara per a la vida adulta, sinó que facilita la reflexió i la formació de criteri a partir de la discussió i l'argumentació. L'herència cultural de l'ordre patriarcal ha compromès el reconeixement de la veu de les dones i és en aquest sentit que l'aprenentatge en el context social de l'aula ha d'afavorir el fet de donar valor a la paraula de les noies en condicions d'igualtat.

### **Experiència personal i coneixement**

Un altre aspecte metodològic per considerar és l'abordatge més o menys tradicional de les diverses àrees de coneixement des d'una perspectiva fonamentalment intel·lectual, quan l'adquisició de sabers demana una aproximació harmònica de pensament, acció i emoció. La planificació i la realització de les activitats ha de contemplar la persona entera de l'infant i l'adolescent, sense escissions artificials ni estereotipades. Aquesta concepció integrada dels vessants intel·lectual, pràctic i emocional remet a la significativitat dels aprenentatges quan es parteix de la pròpia experiència i del món proper, entenent el coneixement com una construcció col·lectiva que parteix de la pròpia subjectivitat.

En aquest sentit, l'exploració de l'entorn immediat (familiar, veïnal, comunitari) i l'atenció a la transmissió oral de les persones que en formen part afavoreixen el reconeixement de la diversitat de fonts d'informació i l'interès pel descobriment d'altres "mons" propers.

### **Aproximacions complexes a la complexa realitat**

La metodologia pedagògica tradicional parteix d'una concepció androcèntrica del coneixement considerat "científic", definit aquest com a *racional, objectiu, abstracte, lògic* i orientat a grans empreses d'ordre universal. Aquesta perspectiva no pren en consideració els sabers i l'experiència de les dones, que, individualment i de forma col·lectiva, han permès el sosteniment de la vida al llarg de la història.

Una part d'aquests sabers corresponen al context de la vida quotidiana, relacionats amb les tasques de cura i els treballs domèstics, sovint infravalorats al món acadèmic. Aquest divorci entre els coneixements necessaris per a la vida i els considerats científics respon als paràmetres de dualitat del pensament únic. Obrir espais per al pensament creatiu per trobar alternatives diverses a una mateixa qüestió, per integrar en comptes d'escindir, es correspon amb una altra mirada.

Aquesta aproximació a la realitat en els processos d'ensenyament-aprenentatge pot afavorir, entre altres coses, una orientació professional que en estar infusionada en les disciplines acosti a un món de professions humanitzades, ni femenines ni masculines.

La pràctica docent, associada tradicionalment a la instrucció de forma exclusiva, té actualment una conceptualització de molta més complexitat. Si es prenen en consideració alguns dels trets que caracteritzen la nostra societat d'avui, resulta clara la necessitat d'un rol docent que doni resposta als nous reptes que se'ns presenten.

Entre altres factors de canvi, cal destacar:

- Una relativa facilitat en l'accés a la informació, propiciada per les TIC (o TAC segons els usos), que malgrat l'avenç tecnològic encara tenen un marcat caràcter androcèntric.
- El caràcter comprensiu de l'etapa obligatòria fins als 16 anys, que configura una majoria dels centres educatius com a mixtos, ja que no es produeix una veritable coeducació.
- L'arribada de grups migrants procedents d'altres contextos ètnics i culturals, amb la seva influència en els costums i pràctiques socials actuals.
- El paper d'altres agències educadores a més de la família i l'escola.
- La concepció de l'aprenentatge al llarg de la vida.

## **Inclusió i diferència**

Encara persisteixen, però, altres reptes per als quals la resposta ha estat clarament insuficient, com ara la perspectiva de gènere integrada de forma sistemàtica a l'àmbit educatiu, la integració de minories ètniques com la gitana i la inclusió dins el sistema dels grups socials més desfavorits.

Davant d'aquestes situacions, una metodologia basada en el treball cooperatiu, a través de la qual els grups assoleixen els seus objectius només en el cas que tots i cadascun dels seus membres els assoleixi, propicia el fet de treballar amb les altres persones i no contra elles. Des d'aquestes accions s'afavoreix l'augment de l'autoestima de l'alumnat i també de l'empatia envers la resta del grup. Alhora, els aprenentatges desborden els límits estrictament acadèmics per construir-se en l'esfera social i interrelacional.

Ara bé, si s'intenta abordar tots aquests fenòmens de forma independent, l'empresa pot semblar inabastable. I al contrari, si la filosofia subjacent a la pràctica docent emana del principi d'inclusió, aquestes exigències i les que es puguin generar en el futur seran diferents cares d'una mateixa realitat dinàmica i multiforme davant la qual l'escola possibilita la continuïtat social i alhora la transformació.

El principi d'inclusió remet a l'experiència de les dones a l'àmbit familiar i al comunitari i, en general, a la cultura femenina tradicional, basada en valors d'acolliment, de solidaritat i de conciliació. Aquesta cultura, nodrida al marge del poder, és qualitativament diferent de la masculina, basada en els valors de dominació i de control

i, per tant, de caràcter excloent. Cal aclarir que, les referències a ambdues formes de cultura rauen en els símbols arquetípics d'allò considerat femení i masculí i no a les característiques personals de dones i homes.

La pràctica docent transformadora es defineix per la seva inclusivitat, pel respecte a la diferència, per l'intent de compensar les desigualtats socials i per una concepció dels sabers no estereotipada. Una metodologia coeducativa ha de partir del reconeixement de les diferències i, pel seu caràcter inclusiu, ha de propiciar l'experimentació en camins que han restat desvaloritzats o que han quedat invisibilitzats en el món acadèmic tradicional.

El fet d'incloure aquest tipus de metodologia exigeix una reflexió crítica de la pràctica docent per part del professorat, que permeti valorar els punts forts i els punts febles que poden potenciar o endarrerir, respectivament, les pràctiques emancipatòries. La coeducació es presentaria així com una oportunitat de formar les futures ciutadanes i ciutadans per a una societat més justa i responsable.

### **Metodologia i professionalització**

Si ens centrem en la metodologia professional, és a dir, la que configura la pràctica docent de professores i professors, cal esmentar la *investigació* –acció i la *pràctica reflexiva* com a formes de treball que permeten el desenvolupament docent en els àmbits individual i col·lectiu. Per un costat, la metodologia d'I-A propicia la reflexió i l'anàlisi a partir de la definició de situacions problemàtiques, del disseny de respostes pertinents i de la interpretació dels resultats per tornar a definir la situació i proposar noves alternatives. La reflexió crítica sobre la pràctica permet modificar el pensament i també la pròpia pràctica, basada en el treball amb altres professionals del mateix centre que potencia el treball col·laboratiu, l'autocrítica i el creixement professional.

En relació amb aquesta metodologia hi ha la *pràctica reflexiva* que, com a procés d'introspecció sobre l'actuació professional, també relaciona teoria i pràctica a partir de la pròpia experiència, de la subjectivitat i de la intersubjectivitat. El coneixement es construeix a partir de realitats concretes, de situacions singulars, de la pròpia experiència i de la relació amb les altres persones.

Aquestes formes de treball són afins amb la perspectiva coeducativa, perquè que s'estableixen xarxes de relació, el punt de partida és la mateixa persona des de la seva experiència, el coneixement és contextualitzat i compartit, no té lloc l'organització jerarquizada del treball entre persones que executen i d'altres, expertes, que posseeixen el coneixement. El tracte es produeix entre iguals, entre professionals interdependents que no competeixen entre si, sinó que tenen objectius comuns que només poden ésser assolits conjuntament.

### **Dedicació a l'alumnat i noves formes de comunicació**

Molts són els estudis, alguns ja clàssics com *Rosa y azul*<sup>20</sup>, que posen de manifest una desigualtat en el temps d'atenció que les professores i els professors dispensen al seu alumnat, en funció de si són noies o nois. No es tracta de conductes premeditades, sinó que, al contrari, en general no es té consciència de realitzar aquestes diferències.

20. Brunet, Cristina i Subirats, Marina (1988) *Rosa y azul: la transmisión de los géneros en la escuela mixta*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1988.

Pel tipus d'educació rebuda, la majoria de nois tendeixen a cridar l'atenció de les persones adultes de forma explícita i fins i tot, en no pocs casos, utilitzant mecanismes de disrupció si consideren que les seves necessitats d'atenció no estan satisfetes. En el cas de les noies, en termes generals, hi ha una major capacitat d'adaptació a les condicions ambientals a través del desenvolupament d'estratègies que porten a una relació més harmònica amb el medi de classe.

Amb el propòsit de mantenir un clima de treball idoni i un control dels grups classe, sovint el professorat, dones i homes, dediquen més temps d'atenció als nois que a les noies perquè potencialment poden generar més riscos per a la dinàmica de l'aula.

Pel que fa a la relació del professorat amb l'alumnat, que per definició és asimètrica, també es fan necessàries les formes que permetin construir lligams de confiança i de reconeixement. Les aules, concebudes com a espais de relació, poden representar excel·lents oportunitats per al creixement personal i social.

L'escolta activa i les actituds empàtiques entre persones que tenen diferents rols però que comparteixen afectes, projectes i desitjos generen actituds positives i coneixement interpersonal. Els processos d'aprenentatge quedarien emmarcats d'aquesta manera en situacions úniques i irrepetibles, en les quals la implicació i el desig de conèixer queden garantits.

## Què podem fer?

### Qüestionari sobre la metodologia i la pràctica docent

A continuació se suggereixen algunes preguntes que podrien afavorir la reflexió i la discussió al voltant de la metodologia i la pràctica docent:

- Quin propòsit persegueix la metodologia emprada en el desenvolupament de les classes? Aquesta metodologia, té en compte les diferències individuals en el si del grup classe? Com s'hi integren els diversos estils cognitius de noies i nois?<sup>21</sup>
- La pràctica docent que desenvolupem en el centre dona resposta a tot l'alumnat? Tenim en compte les diferències entre noies i nois, entre grups nadius i nous, entre alumnat de diferents estatus socioculturals?
- Quines metodologies fan servir a l'aula les professores i els professors del centre? Per què? Amb quins resultats? Fins a quin punt es comparteixen al claustre?

### Suggeriments per a la pràctica docent

Seguidament se suggereixen algunes propostes concretes en la línia dels temes esmentats:

- Treball cooperatiu coeducatiu com a metodologia dels processos d'ensenyament-aprenentatge.
- Treball per projectes des d'una perspectiva interdisciplinària coeducativa.
- Connexió del centre amb altres institucions i entitats del barri o del poble amb una orientació comunitària i inclusiva.
- Treball transversal, cooperatiu i coeducatiu entre el professorat.

21. De nenes i nens, en el cas de centres d'educació infantil i primària.

- Relació fluida amb les famílies de l'alumnat que reculli l'experiència domèstica en l'educació de noies i nois, portada a terme principalment per les dones.

### **Suggeriments de treball que afavoreixen la dinàmica d'aula<sup>22</sup>**

Algunes metodologies de treball que afavoreixen les relacions a l'aula, entre professorat i alumnat, però també de caire grupal de l'alumnat i amb relació als aprenentatges serien:

- El diari de classe
- La tertúlia
- Les cartes

### **Temps d'atenció a noies i a nois. Instrument per observar la classe<sup>23</sup>**

Per aplicar aquest instrument d'observació es pot treballar en grups de dues persones que tinguin una bona relació professional i personal. Es tracta d'aportar mútuament una informació que generalment escapa al control de qui és part actuant. El fet que hi hagi reciprocitat facilita la possibilitat de posar-se en el lloc de l'altra persona pel que fa a les possibles pors o inseguretats que aquest tipus de treball pot generar. Compartir l'observació realitzada, la seva anàlisi i les conclusions pot afavorir de forma significativa l'autoconeixement i la millora de la pràctica, amb una actitud equitativa respecte de les noies i dels nois.

1. Dibuixar un mapa de l'aula que es vol observar. Etiquetar la part del davant, la del darrere, la porta, les finestres, la pissarra.
2. On seuen les noies i on els nois?<sup>24</sup>
  - a. Marcar "+" per a les noies i "o" per als nois; X per al professorat. Els espais per seure l'alumnat segueixen alguna pauta de segregació per sexe?
  - b. L'alumnat que seu a prop del professorat generalment és cridat amb més freqüència o rep més atenció docent. On seuen les noies i els nois a classe amb relació al professorat? Comptar el nombre de noies i de nois que seuen més a prop del professorat (per exemple, tot l'alumnat que seu a la primera filera o les deu persones de l'alumnat que seuen més a prop del professorat).
3. Quan la professora o el professor caminen per la classe, ho fan entre l'alumnat i s'aturen per parlar indistintament amb noies o amb nois?
  - a. Dibuixar una línia partida per mostrar el seu recorregut. Dibuixar una fletxa que assenyali a qui es dirigeix cada vegada que s'atura per parlar amb una noia o amb un noi.
  - b. Després de classe, comptar quantes vegades ha parlat amb les noies i quantes amb els nois.

### **Altres variants**

- Si el professorat no es mou entre les cadires de l'alumnat a classe, es poden dibuixar fletxes de les interaccions orals que tinguin lloc.

22. Proposats per Lluïsa Cunillera.

23. Els materials han estat dissenyats per la consultora de la UNESCO Shirley Miske i adaptats per ésser utilitzats a Tailàndia i Vietnam l'any 2003.

24. De nenes i nens, en el cas de centres d'educació infantil i primària.



- Cronometrar la durada del temps d'atenció que dedica el professorat en cada intervenció individualitzada a noies i a nois.
- Comparar diferents observacions i comptabilitzar el nombre d'interaccions amb les noies i amb els nois segons el sexe del professorat.
- Comparar diferents observacions i comptabilitzar la durada del temps d'atenció que dedica el professorat en cada intervenció individualitzada a noies i a nois segons el sexe del professorat.
- Provar de classificar les intervencions individualitzades que fa el professorat respecte a l'actitud, el treball i les accions que l'alumnat realitza a classe. Amb els noms de positiva, negativa o neutra, intentar etiquetar totes les intervencions adreçades a noies i a nois, segons es valori positivament, negativament o no hi hagi valoració en el *feed back* docent expressat de forma oral.

## Ulleres de gènere per als projectes educatius<sup>25</sup>

### Qüestionari per elaborar projectes educatius

Abans de la realització de qualsevol tipus de projecte relacionat amb el centre educatiu, el fet de discutir les qüestions següents entre les persones implicades podria ser de gran utilitat si es volen implementar polítiques d'igualtat efectiva entre dones i homes, com una perspectiva incorporada a la metodologia de treball.

- Tenen, els homes i les dones, una total implicació en les necessitats d'avaluació i disseny, d'implementació i monitorització?
- L'avaluació explora les diferents necessitats d'ambdòs sexes?
- Estan els riscos, les conductes de risc i la vulnerabilitat d'ambdòs sexes tractats de forma adequada?<sup>26</sup>
- El projecte inclou dones i homes (noies i nois) que tenen alguna discapacitat?
- El projecte té dades desagregades per sexe a la línia de base,<sup>27</sup> objectius de gènere, expectatives d'equitat de gènere en els resultats i indicadors pertinents?
- Si el projecte comporta formació:
  - L'experiència vital de dones i homes (noies i nois) aprenents serà valorada en la formació?
  - Els continguts i els mètodes del projecte seran apropiats per a les dones i els homes (noies i nois) que hi participen?
  - Les dones i els homes (noies i nois) que hi participen podran aplicar els coneixements i les habilitats que hagin après a la feina, la comunitat o la llar?
  - Quedarà balancejada la proporció de sexe femení i masculí entre el col·lectiu de les persones formadores i el de les aprenents?
- Seran, les dones i els homes (noies i nois), equitativament participants, amb capacitat per a la presa de decisions i igualment beneficiàries i beneficiaris?
- Inclou el projecte el principi d'igualtat entre dones i homes i informació pertinent desagregada per sexes?
- Les persones responsables del projecte tenen una cultura organitzativa sensible a les qüestions de gènere i s'orienten al reconeixement, la valoració i l'enfortiment de dones i homes (noies i nois)? Si no és així, podria, l'equip de formació, tenir el suport necessari per a desenvolupar aquestes pautes abans de començar el projecte?

**Exemples de projectes per implementar:** ONG, grups de recerca educativa, centres comunitaris d'aprenentatge, organitzacions de famílies i professorat, formació del professorat, formació d'equips directius de centres educatius, equips de desenvolupament curricular.

25. Materials de la UNESCO: *GENIA Network of Asian MOE Gender Focal Points* (2003).

26. Exemples de conductes de risc són comportaments que posen infants i joves en risc d'infectar-se amb VIH/SIDA, d'ésser empesos o empesos al consum de drogues o a la prostitució, de patir violència o explotació.

27. Medició inicial dels indicadors d'un projecte de desenvolupament que pot ésser contrastada en altres fases d'intervenció.

## Recursos per elaborar propostes d'intervenció

Les referències que es proporcionen seguidament són propostes de fonamentació teòrica i d'aplicació didàctica.

- Cabaleiro, Julia (2005). *Educació, dones i història. Una aproximació didàctica*. Barcelona: Icaria.

Al Capítol III: "Subjectes femenins i acció educativa" s'argumenta l'existència de diferències de gènere en els processos d'aprenentatge i en el desenvolupament moral respecte de l'alumnat. Amb relació al professorat, s'esmenten les concordances i divergències entre la pedagogia crítica i la pedagogia feminista.

- Comins Mingol, Irene (2003). *La ética del cuidado como educación para la paz*. Tesi doctoral. Universitat Jaume I, disponible a

[http://www.tesisenred.net/TDX-0223106-115339/index\\_cs.html](http://www.tesisenred.net/TDX-0223106-115339/index_cs.html)

(Comentat al capítol anterior.) Aquest treball d'investigació es proposa aprofundir en els aspectes de la cura i la tendresa com a aspectes humans per a la convivència en pau i en les aportacions d'aquelles persones que tradicionalment han estat emmudides, les altres cultures i les dones. Destaca la necessitat d'incloure en el disseny curricular de l'educació per a la pau la cura i la preocupació per les altres persones.

- Cunillera, Lluïsa (2007). "Educarnos en relación" *Aula de Innovación Educativa*, 159.

En aquest article, la seva autora parla sobre les característiques de la relació que, com a professora, estableix amb els grups d'alumnat i d'algunes de les formes en què aquesta relació creix i es consolida.

- Fabra, Maria Lluïsa (1996). *Ni resignades ni submises. Tècniques de grup per a la socialització assertiva de nenes i noies*. Barcelona: ICE UAB. Quaderns per a la Coeducació, 11.

Proposta de caràcter eminentment pràctic que recull tècniques i instruments per a la dinàmica de grup, considerat aquest no tan sols com a espai de socialització, sinó també com a possible agent de canvi.

- Jayme, María i Sau, Victoria (1996). *Psicología diferencial del sexo y del género*. Barcelona: Icaria.

Al capítol "Diferencias de sexo y género en estilos cognitivos: Dependencia/Independencia de campo" es tracten els estils cognitius i més concretament el que fa referència a dependència i independència de camp. Es recullen els resultats de diversos estudis que posen de manifest les diferències de preferències perceptives entre dones i homes i s'esmenta el pes de llur experiència social diferencial i la hipòtesi de l'atribució cultural.

- Lojo, Mirta (2007). *Formació per a la igualtat en els programes de transició. Un enfocament integrat de gènere. Eines i experiències*. Barcelona. Departament d'Educació de la Generalitat de Catalunya.

Una de les propostes didàctiques d'aquests materials per aplicar a l'aula es basa en l'ús de les TIC (o les TAC, segons els usos) a diversos procediments de recerca. Es tracta de realitzar, a educació secundària i postobligatòria, un estudi comparatiu de les condicions laborals desagregades per sexes. L'activitat es porta a terme amb la metodologia de treball cooperatiu segons una dinàmica grupal especificada.

En el mateix volum es recull el procés de treball que porta a terme el grup de professorat, inscrit en la metodologia d'investigació-acció participativa. Es fa una pro-

posta, es porta a la pràctica, s'analitzen els resultats, es treuen conclusions i es torna a fer una nova proposta, una dinàmica cíclica que estableix una relació dialèctica entre teoria i pràctica.

- Tomé, Amparo i Rambla, Xavier (2001). *Contra el sexismo. Coeducación y democracia en la escuela*. Madrid: Síntesis i ICE UAB.

Al capítol 5, es tracta la metodologia d'investigació-acció coeducativa amb el professorat i les famílies a educació primària i secundària. Es parteix de la reivindicació del coneixement domèstic, de la seva generalització, sistematització i difusió. Al capítol 6, es fa una descripció detallada de la metodologia d'investigació-acció, que inclou la definició del problema, la formulació d'hipòtesis, la seva contrastació, l'anàlisi de resultats i la proposta d'intervenció.



## 8. Glossari

- **Androcentrisme**

“L'androcentrisme és sobretot una perspectiva. Consisteix fonamentalment en una visió del món determinada i parcial que considera que el que han fet els homes és el que ha fet la humanitat o, a l'inrevés, que tot el que ha aconseguit l'espècie humana ho han realitzat només homes, consisteix també, per tant, en l'apropiació per part dels homes del que han fet i possibilitat les dones. És pensar que el que és bo per als homes és bo per a la humanitat, és creure que les experiències masculines inclouen i són la mesura de les experiències humanes; d'una manera o altra, valorar només el que és masculí. És considerar que els homes són el centre del món i el patró per mesurar qualsevol persona”.<sup>28</sup>

Un exemple il·lustratiu d'aquesta perspectiva el va oferir un metge cardiòleg assistent al Congrés Internacional de Cardiologia celebrat a Barcelona l'any 2006. En una entrevista dels mitjans de comunicació explicava que el nombre d'infarts cardíacs en les dones era inferior al dels homes, però que, segons els estudis realitzats, l'índex de mortalitat era molt més elevat en el primer cas. L'explicació raïa en el fet que els protocols de detecció es basaven en la simptomatologia masculina i no tenien en compte que les dones presenten uns símptomes diferents.

- **Autoritat femenina**

Construcció d'una autoritat femenina basada en l'intercanvi i la relació, que qüestiona i el poder i la jerarquia masculina tradicionals i s'hi oposa.

“Autoritat entesa com una de les qualitats simbòliques de les relacions, sense la qual és difícil percebre els significats que recorren les trajectòries femenines ara i abans. Dinàmiques de relació que fan possible trobar-se i reconèixer l'autoritat femenina, d'encarnar estils de presència i d'intervenció que no s'identifiquen amb el “poder culturalment reconegut i legítimat” i de qüestionar moltes d'aquestes formes d'exercir-la.”<sup>29</sup>

La contribució de les dones a la història de la humanitat no ha estat, ni és avui encara, subjecte de la cultura. Aquesta ocultació que es produeix en l'àmbit del coneixement i del sistema escolar és en conjunt negativa, tant per a les dones com per als homes. La conseqüència més greu, tant per a elles com per a ells, és la limitació de les possibilitats i opcions socials i personals, la incapacitat d'universalitzar els valors compartits i d'incrementar la seva potencialitat incloent tant els valors femenins com els valors masculins.

- **Diferència sexual**

El concepte de diferència sexual és una categoria d'anàlisi de la teoria feminista que ha assolit un ampli desenvolupament al llarg de les dues últimes dècades.

28. Lledó Cunill, Eulàlia (2005). De llengua, diferència i context. Quaderns de l'Institut, 3. Generalitat de Catalunya. Institut Català de la Dona. P. 47.

29. Flecha García, Consuelo (2007). “Poder, autoridad y mujeres”. Revista Crítica, 943.

Segons la historiadora Milagros Rivera, la diferència sexual no és una variable més per afegir a la llarga llista de variables considerades políticament correctes, sinó que “neix d’una pràctica política en la qual s’interroga el sentit propi de ser dona (o home) des del desig personal d’existir lliurement en un món no neutre.” Per tant, “es tracta de pensar un no pensat, de dir un no dit, de mirar el món sencer i dir-lo amb paraules nascudes d’una política que no cancel·li el cos femení.”<sup>30</sup> “La diferència sexual es refereix directament al cos; al fet que, per atzar, la gent naixem en un cos sexuat: un cos que anomenem femení, un cos que anomenem masculí.”<sup>31</sup>

Dins l’àmbit educatiu, el pensament i la pràctica política de la diferència ha donat lloc a la pedagogia de la diferència. Segons la pedagoga italiana Anna Maria Piussi, la “pedagogia de la diferència és, abans que res, una pràctica política que abandona la ideologia voluntarista de canviar la realitat i l’escola des de l’exterior, amb la força dels programes de reforma, i s’empara, en canvi, en pràctiques d’autoreforma: en la modificació d’una mateixa en relació amb la realitat, que és l’únic punt en el qual és possible, efectivament, agafar-se, si se sap treure la força i l’autoritat necessàries de la relació amb altres dones.”<sup>32</sup> Per tant, la pedagogia de la diferència proposa que les mestres i professores partim de nosaltres mateixes, de la nostra subjectivitat femenina per valorar l’intercanvi que propicia la pròpia relació educativa.

#### • Estereotips sexistes

El diccionari de l’IEC defineix estereotip com el “conjunt d’idees que un grup o una societat obté a partir de les normes o dels patrons culturals prèviament establerts”.<sup>33</sup>

Els estereotips sexistes són construccions culturals que assignen, de manera desigual i discriminatòria, diferents papers, actituds i característiques a cada un dels sexes.

Són generalitzacions basades en idees preconcebudes i prejudicis que es tenen sobre com han de ser les persones.

Els estereotips sexistes fixen un únic model de ser home i un únic model de ser dona, vàlids socialment, i a partir d’aquesta imatge tòpica construïda s’estableix un sistema desigual de relacions entre els dos sexes.

#### • Ètica de la cura<sup>34</sup>

Tots els éssers humans tenen necessitats d’atenció i cura en diversos períodes de l’existència, en qüestions bàsiques de supervivència com l’alimentació, la higiene i la salut, però també amb relació al desenvolupament, al creixement i al benestar personal, en aspectes com l’educació, el reconeixement o el suport emocional. Així, el fet de *tenir cura de la vida* fa possible la nostra existència i, per tant, la del nostre món. Tradicionalment, les tasques de cura han estat portades a terme per les dones, no perquè hi hagi una predisposició biològicament predeterminada, sinó per aprenentatge, perquè el procés de socialització de les persones segons el seu sexe ha abocat històricament les del sexe femení a responsabilitzar-se materialment i emocionalment dels éssers estimats. L’*ètica de la cura* té el seu origen en la concepció de *desenvolupament moral* de Carol Gilligan, qui recull aquesta experiència femenina per explicar les diferències de resultats entre dones i homes en el model de *desenvolupament moral* de Lawrence Kohlberg. Aquest últim, partia de *dilemes morals* i va fer un estudi longitudinal de subjectes durant vint anys, però no va incloure dones en el treball de camp de les seves investigacions. Carol Gilligan recull la veu de dones i en les seves recerques proposa l’estudi de vivències reals de la vida de les persones. Per ella, el major grau de desenvolupament moral

30. María Milagros Rivera. “Partir de sí”. El Viejo Topo, n. 73 (març, 1994). P. 31-31.

31. María-Milagros Rivera Garretas. *Nombrar el mundo en femenino*. Barcelona, Icaria, 1994. P. 81.

32. Anna Maria Piussi: “El sentido libre de la diferencia sexual”. *Cuadernos de Pedagogía*, 306, (octubre, 2001). P. 59.

33. *Diccionari de la Llengua Catalana*. IEC (1995). Barcelona: Enciclopèdia Catalana i Edicions 62.

34. Comins Mingol, Irene (2003). *La ètica del cuidado como educación para la paz*. Tesi doctoral. Universitat Jaume I. [http://www.tesisenred.net/TDX-0223106-115339/index\\_cs.html](http://www.tesisenred.net/TDX-0223106-115339/index_cs.html)

s'assoleix quan la persona troba l'equilibri entre la cura de si mateixa i la cura de les persones del seu entorn. Aquesta fita és igualment desitjable en tots els éssers humans, siguin dones o siguin homes, i comporta una actitud de respecte i valoració envers les persones, els éssers vius, l'entorn i el medi ambient.

- **Homofòbia**

A vegades, el terme homofòbia es pot interpretar com "experimentar por envers els homes"; però el seu significat és un altre. El prefix *homo*, d'origen grec, no significa home sinó "igual". L'homofòbia s'ha definit com la por irracional davant l'homosexualitat. El terme va ser creat pel psicòleg George Weinberg<sup>35</sup> el 1972 per qüestionar que l'homosexualitat fos un problema psiquiàtric. Aquesta por pot adoptar moltes formes, com ara el rebuig i el menysteniment cap a les persones no heterosexuales i la creença que han de ser castigades per no complir amb la norma. El moviment gai i lèsbic designa amb aquesta paraula les actituds d'hostilitat cap a conductes que no s'ajusten a la norma heterosexual. L'homofòbia és també un prejudici que sanciona les persones que no compleixen amb les prescripcions dels models de gènere, és a dir, denigra els homes i dones que tenen qualitats i comportaments considerats com a propis del sexe contrari.

- **Igualtat d'oportunitats entre homes i dones**

Segons determina la Llei orgànica per a la igualtat efectiva de dones i homes, de 2007 és un principi que reclama la necessitat de seguir avançant en el ple desenvolupament d'una igualtat efectiva de drets i oportunitats entre els dos sexes. Segons aquest principi, les dones i els homes han de tenir les mateixes garanties de participació i de realització personal i social i han de poder desenvolupar de forma equitativa i en igualtat de condicions les seves capacitats i les seves relacions. Per tant, és un principi que es basa en criteris d'equitat, respecte i coresponsabilitat. D'altra banda, el ple desenvolupament d'una igualtat efectiva no implica aplicar models uniformitzats que ignorin les diferències.

La Unió Europea (segons el Tractat d'Amsterdam, signat el 1997 i entrada en vigor el 1999) considera aquest principi com a fonamental i propicia el desplegament dels anomenats plans d'igualtat d'oportunitats entre dones i homes. Aquests plans institucionals es proposen aplicar mesures correctores que acabin amb tots els tipus de discriminació per raó de sexe i amb totes les traves més o menys encobertes que encara subsisteixen a la nostra societat.

Dins de l'àmbit educatiu (segons la LOE de 2006 i la Llei dels Drets de les Dones a eradicar la violència masclista de 2007) el principi d'igualtat d'oportunitats es tradueix en la necessitat de superar el sexisme i l'androcentrisme i avançar cap a una escola realment coeducativa. En el context català i espanyol els plans i programes institucionals d'igualtat d'oportunitats educatives acostumen a adoptar el terme coeducació, com a concepte contraposat a l'estricta pràctica de l'escola mixta

- **Misogínia**

El terme misogínia està format per l'arrel grega "miso", que significa odiar, i "gyne" que es pot traduir per "dona". Es refereix a sentiments i actituds d'odi, rebuig i menysteniment envers les dones, i cap a la feminitat. Són sentiments que sovint s'han traduït en creences i conductes molt negatives, que, de manera subtil o brutal, han afectat i condicionat la vida de les dones. La misogínia està present en les tradicions religioses, científiques i culturals i ha fonamentat i justificat episodis de violència extrema contra les dones. La misogínia contribueix també a generar i mantenir la violència de gènere. És un concepte que té molts punts de con-

35. Kramer, Thomas: "Society and the Healthy Homosexual". Gaytoday (2008) Vol.VIII, núm 167, disponible a <http://gaytoday.com/reviews>

tacte amb el sexisme. Tant la misogínia com l'homofòbia són trets que estan presents en els models de masculinitat més tradicional.

- **Patriarcat**

El concepte de patriarcat constitueix una categoria d'anàlisi fonamental per a la teoria feminista i per a la història de les dones. Victoria Sau l'ha definit com la "presa de poder històrica per part dels homes sobre les dones". L'agent ocasional d'aquesta presa de poder va ser d'ordre biològic, però es va elevar a la categoria política i econòmica i "passa forçosament pel sotmetiment de les dones a la maternitat, la repressió de la sexualitat femenina, i l'apropiació de la força de treball total del grup dominat, del qual el primer però no únic producte són els fills".<sup>36</sup>

La historiadora Gerda Lerner ha definit el patriarcat com "la manifestació i la institucionalització del domini masculí sobre dones i criatures dins la família i l'extensió d'aquest domini masculí sobre les dones a la societat en general". Això implica que "els homes tenen el poder a totes les institucions importants de la societat i que les dones es veuen privades d'accedir a aquest poder." En canvi, "no implica que les dones no tinguin cap tipus de poder o que se les hagi privat completament de drets, influència i recursos".<sup>37</sup>

- **Sabers femenins**

La divisió sexual del treball ha determinat que les dones hagin ocupat històricament un lloc en l'estructura social diferent al dels homes. L'experiència que ha generat el fet de tenir funcions i ocupar espais socials diferents els ha permès d'elaborar els coneixements que anomenen sabers femenins. Aquests sabers tenen a veure amb la gestió i el manteniment quotidià de la vida humana en un doble vessant. D'una banda, l'atenció material a les necessitats corporals de les persones, com pot ser l'alimentació i la higiene, i el manteniment de l'habitatge en bones condicions. D'una altra banda, l'atenció a les necessitats afectivorelacionals per tenir cura del benestar emocional. Totes aquestes funcions són clau per garantir els estàndards necessaris de qualitat de vida.

Durant molt de temps aquests sabers han format part del bagatge de coneixements i habilitats que les mares havien d'ensenyar a les seves filles per preparar-les per a la funció de mares i esposes. Per aquest motiu han circulat en espais femenins, dins de l'àmbit privat i familiar, al marge del saber oficial.

En el context educatiu de l'escola mixta, els sabers associats a la cura de la vida han quedat exclosos dels currículums escolars. Aquesta exclusió reforça el fet que no siguin considerats com una responsabilitat individual i social que afecta totes les persones. Es perpetua, d'aquesta manera, la identificació de les tasques de cura com una responsabilitat pròpia de les dones. Els models tradicionals de gènere atribueixen a les dones l'obligació de cuidar i als homes el privilegi de ser cuidats.

- **Sexisme**

"Conjunt de tots i cadascun dels mètodes emprats en el si del patriarcat per poder mantenir en situació d'inferioritat, subordinació i explotació el sexe dominat: el femení. El sexisme abasta tots els àmbits de la vida i les relacions humanes, de manera que és impossible fer una relació, no exhaustiva, sinó ni tan sols aproximada, de les seves formes d'expressió i punts d'incidència."<sup>38</sup>

"El sexisme és bàsicament una actitud caracteritzada pel menyspreu i la desvalorització, per excés o per defecte, del que són o fan les dones. El sexisme és una

36. Victoria Sau. *Diccionario ideológico feminista*. 2ª ed. Barcelona: Icaria, 1989. P. 237-238.

37. Gerda Lerner. *La creación del patriarcado*. Barcelona: Crítica, 1990. P. 340-341.

38. Sau, Victoria (1990). *Diccionario Ideológico Feminista*. Barcelona: Icaria. P. 257.



actitud derivada de la supremacia masculina, es basa en l'hegemonia dels homes i en totes aquelles creences que la suporten".<sup>39</sup>

Per exemple, si un noi diu que no vol *saltar a corda perquè és un joc de nenes*, el rebuig de l'acció no obeeiria a una elecció personal lliure entre totes les possibilitats de joc, sinó a la desvalorització social i cultural d'una activitat que generalment és desenvolupada per noies. Si el noi en qüestió decidís *saltar a corda*, l'expressió de sexisme podria aparèixer per part dels seus companys o fins i tot companyes que el titllessin de *neneta*, amb el menyspreu per les nenes i pels nois que fan "coses de noies" que tal judici de valor comporta.

## • Sexualitat

Quant als orígens de la sexualitat, Victoria Sau diu que "la sexualitat va ser una adquisició cultural pròpia de l'espècie humana, que, per tots els indicis, va ser portada a terme per la dona. Mentre la sexualitat masculina és de caràcter instintiu, té per objectiu la procreació i es satisfà en un breu espai de temps, la dona pot permetre's el gran gest cultural de separar sexualitat de reproducció, plaer personal de servitud a l'espècie".<sup>40</sup> Maria Lameiras manifesta que "la sexualitat ha d'ésser abordada com una entitat multifactorial, multifuncional i dinàmica que ens acompanya al llarg de tota la vida, reelaborant-se i reestructurant-se contínuament",<sup>41</sup> i Rafaela Subías especifica que "La sexualitat és una dimensió fonamental de la persona, en la qual estan implicats aspectes com l'afectivitat, el plaer, el benestar, l'autoestima i la relació amb altres persones", a la qual cosa afegeix que "Actualment, el model dominant (de sexualitat) es pot qualificar com a reproductiu, masculí i genitalista".<sup>42</sup> Rosa Sanchís defensa un model d'educació sexual que "parteix del reconeixement del dret al plaer i de la consideració de la sexualitat com una dimensió positiva." I hi diu, a més, que "L'objectiu de la sexualitat és la recerca i l'exercici conscient i responsable del plaer sexual. Però hi ha dos grans impediments. En primer lloc, l'erotofòbia de la societat, que a través dels nombrosos tabús (la sexualitat s'aprèn sola, ensenyar és incitat a la pràctica...), provoca que s'ignori el plaer i impedeix que se'n parli i s'eduqui adequadament. En segon lloc, la diferent socialització de dones i homes, que els converteix en dos móns oposats: ells, actius sexualment, elles, passives però contenint-los".<sup>43</sup> Brigitte Lhomond afirma que "La sexualitat contemporània es caracteritza, dins les societats occidentals, per la seva possible autonomia de la reproducció i la legitimació del seu exercici fora de la institució del matrimoni. Al mateix temps, les transformacions de les estructures familiars i el progressiu reconeixement social i legal de certs lligams sexuals (per exemple, les relacions homosexuals) donen lloc a vives tensions".<sup>44</sup> Des d'aquesta perspectiva de la sexualitat, el desig sexual es pot orientar de forma diversa en diferents persones i en una mateixa persona en diferents moments, sigui aquest desig envers si mateixa (autoerotisme), envers persones del mateix sexe (lesbianisme i homosexualitat), envers l'altre sexe (heterosexualitat) o envers un o l'altre indistintament (bisexualitat).

## • Sistema sexe-gènere

El diccionari de l'IEC defineix sexe com el "conjunt de peculiaritats biològiques, fisiològiques i orgàniques que divideix els individus d'una espècie en mascles i femelles".<sup>45</sup>

El gènere es defineix com el conjunt de característiques psicològiques, socials i culturals assignades a dones i homes i que s'adquireixen en el procés de socialització de les diferents cultures al llarg de la història.



39. Lledó Cunill, Eulàlia (2005). "De llengua, diferència i context". Quaderns de l'Institut, 3. Generalitat de Catalunya. Institut Català de la Dona. P. 49.

40. Sau, Victoria (1990). *Diccionario Ideológico Feminista*. Barcelona: Icaria. P. 260.

41. Lameiras, Maria i altres (2004). *Programa coeducativo de desarrollo psicoafectivo i sexual*. Madrid: Pirámide. P. 35-36.

42. Subías, Rafaela (2005). *Aprender a estimar sense prejudicis*. Llicència d'estudis retribuïda Curs 2004-05. <http://www.xtec.es/sgfp/licenci/es/200405/memories/881m.pdf>

43. Sanchís, Rosa (2006). *Tot per amor?* Barcelona: Rosa Sensat. P. 29-30.

44. Lhomond, Brigitte (2000). "Sexualité", a Hirata, Helena i altres *Dictionnaire critique du féminisme*. París: Presses Universitaires de France.

45. *Diccionari de la Llengua Catalana*. IEC (1995). Barcelona: Enciclopèdia Catalana i Edicions 62.

“Els éssers humans no es constitueixen com a dones o com a homes, únicament en funció del sexe. Aquesta és la base donada per la biologia. Però sobre aquesta base es construeix la identitat de gènere, que té una naturalesa de caràcter social. Les societats han creat sistemes de rols i patrons de comportament diferents per a homes i per a dones, prescripcions sobre el que han de fer i com han d’actuar en funció del seu sexe. Aquests patrons de comportament són els gèneres.

Els gèneres, a través de la història, no són invariables, sinó que presenten una àmplia variabilitat, tant per èpoques com per cultures. L’únic que s’ha mantingut invariable a través de totes les societats és la diferenciació entre gènere femení i gènere masculí.

Els gèneres constitueixen sistemes d’identitats i comportaments que introdueixen una forta limitació en les possibilitats de desenvolupament humà i forcen a adaptar-se a patrons que no sempre corresponen a les seves capacitats i desitjos, tant per als homes com per a les dones.

Les característiques de sexe i gènere es troben en cada individu profundament interrelacionades i s’influeixen mútuament des del neixement.

El sistema sexe-gènere constitueix un ordre de construcció de les identitats femenines i masculines, ordre que introdueix, per a tots els individus, determinacions i limitacions en totes les dimensions de la vida: aspectes relatius al cos, al seu desenvolupament i possibilitats, en els aspectes psíquics, socials i polítics.

En les societats històriques, hi ha una altra característica invariable: el fet que sempre el gènere masculí és considerat superior al femení i, per tant, s’estableix una jerarquia entre els individus segons el seu sexe, jerarquia que suposa un accés molt divers als recursos i al poder. És a dir, el sistema sexe-gènere és, a més d’un sistema d’organització de les identitats, un sistema de poder desigual que determina que les dones estiguin en una posició subordinada respecte dels homes.”<sup>46</sup>

- **Violència de gènere**

“Qualsevol acte de violència que tingui o pugui tenir com a resultat un dany o sofriment físic, sexual o psicològic per a les dones, incloent-hi amenaces, coaccions o la privació arbitrària de llibertat, tant si es produeix a la vida pública com la privada. La violència contra les dones és una manifestació de les relacions de poder històricament desiguals entre homes i dones, les quals han originat el domini dels homes sobre les dones. Aquesta violència... es deriva, essencialment, de les pautes culturals... que perpetuen la condició d’inferioritat atorgada a les dones en la família, al lloc de treball, a la comunitat i a la societat.”<sup>47</sup>

Aquesta definició recull aquelles formes de violència més visibles, però tampoc no obvia el que s’anomena violència simbòlica, és a dir, un maltractament soterrat i molts cops intangible, però que constitueix la base i la legitimació per a la utilització d’altres formes més evidents de violència.

46. Subirats, Marina (2001). ¿Qué es educar? De la necesidad de reproducción a la necesidad de cambio. Cap.1 del llibre: *Contra el sexismo. Coeducación y democracia en la escuela*. Madrid: Síntesis.

47. IV Conferència Mundial de les Nacions Unides sobre les Dones (Beijing, 1995).

## Bibliografia

- Abad, M. Luisa i altres (2002). *Género y educación. La escuela coeducativa*. Caracas/Barcelona: Editorial Laboratorio Educativo/Graó.
- Acker, Sandra (1995). *Género y educación*. Madrid: Narcea.
- Arenas, Glòria (2006). *Triunfantes perdedoras. La vida de las niñas en la escuela*. Barcelona: Graó.
- Askew, Sue i Ross, Carol (1991). *Los chicos no lloran: el sexismo en educación*. Barcelona: Paidós.
- Ayala, Ana Isabel i Mateo, Pilar (coord.) (2002). *Educación en relación. Estereotipos y conflictos de género*. Zaragoza: Gobierno de Aragón. Departamento de Educación y Ciencia.
- Ballarín Domingo, Pilar (coord.) (1992). *Desde las mujeres. Modelos educativos: coeducar/segregar?* Granada: Universidad de Granada.
- Blanco, Nieves (coord.) (2001). *Educación en femenino y masculino*. Madrid: Akal.
- Bonal, Xavier (1997). *Las actitudes del profesorado ante la coeducación. Propuestas de intervención*. Barcelona: Graó.
- Brown, N. i France, P. (2001). *Hacia una educación infantil no sexista*. Madrid: Morata.
- Brullet, Cristina i Subirats, Marina (1990). *La coeducación*. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia.
- Cabaleiro, Julia (2005). *Educació, dones i història. Una aproximació didàctica*. Barcelona: Icària.
- Calzón, Juan i Cerviño, M. Jesús (2003). *Los saberes de cada día*. Madrid: Instituto de la Mujer. Serie Cuadernos de Educación no sexista, 16.  
Disponible a [www.mtas.es/mujer](http://www.mtas.es/mujer)
- Catalá Gonzalez, Aguas Vivas i García Pascual, Enriqueta (1987). *Una mirada otra*. València: Generalitat Valenciana.

- *Claus coeducatives. Millora de les competències professionals del professorat d'ensenyament no universitari* (2003). Federació d'Ensenyament de CCOO.
- Comins Mingol, Irene (2003). *La ética del cuidado como educación para la paz*. Tesis doctoral. Universitat Jaume I, disponible a [http://www.tesisenred.net/TDX-0223106-115339/index\\_cs.html](http://www.tesisenred.net/TDX-0223106-115339/index_cs.html)
- "Coeducación: prevención de la violencia" (2007) Monogràfic de la revista *Aula de Innovación Educativa*, 159.
- "Coeducación hoy" (1996). Monogràfic de la revista *Cuadernos de Pedagogía*, 245.
- Cortada Andreu, Esther (1988). *Escuela mixta y coeducación en Cataluña durante la Segunda República*. Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales. Instituto de la Mujer.
- Díaz-Aguado, M. José (2001). *La construcción de la igualdad y la prevención de la violencia contra la mujer desde la educación secundaria*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- Diotima (2002). *El perfume de la maestra. En los laboratorios de la vida cotidiana*. Barcelona: Icària.
- "Dona i educació" (1995). Monogràfic de la revista *Escola Catalana*, 318.
- "Dona i Educació" (1997). Monogràfic de la revista *Vela Major*, 5.
- *Dones Premi Nobel* (1997). València: Generalitat Valenciana. Conselleria de Benestar Social. Direcció General de la Dona.
- "Educació no sexista i Reforma" (1992). Monogràfic de la revista *Perspectiva escolar*, 167.
- *Educación para la ciudadanía* (2007) Madrid: Instituto de la Mujer. Cuadernos de educación no sexista, 20. Disponible a [www.mtas.es/mujer](http://www.mtas.es/mujer)
- "Educar dones. Educar persones" (2006). Monogràfic de la revista *Escola catalana*, 434.
- *Educar en relación* (2002). Madrid: Instituto de la Mujer. Cuadernos de Educación no Sexista, 6.
- "*Educar és coeducar: experiències*" (2006). Monogràfic de la revista *Perspectiva Escolar*, 301.
- Escámez Sánchez, Juan i García López, Rafaela (coord.) (2005). *La Prevención Escolar contra la Violencia de Género (I). 1er Ciclo de Secundaria*. [València]: Editorial Brief.

- Escámez Sánchez, Juan i García López, Rafaela (coord.) (2005). *La Prevención Escolar contra la Violencia de Género (II). 2.º Ciclo de Secundaria*. [València]: Editorial Brief.
- Escámez Sánchez, Juan i García López, Rafaela (coord.) (2005). *La Prevención Escolar contra la Violencia de Género (III). Bachillerato*. [València]: Editorial Brief.
- Escámez Sánchez, Juan i García López, Rafaela (coord.) (2005). *Programa de Prevención Escolar contra la Violencia de Género. Libro del profesor*. [València]: Editorial Brief.
- “Escola: nen/nena”. (1985). Monogràfic de la revista *Perspectiva escolar*, 98.
- Fabra, Maria Lluïsa (1996). *Ni resignades ni submises. Tècniques de grup per a la socialització assertiva de nenes i noies*. Barcelona: ICE UAB. Quaderns per a la Coeducació, 11.
- Seminario de Alicante (1994). Elementos para una educación no sexista. Guía didáctica de la Coeducación. Disponible a <http://www.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/77813486438448606732768/index.htm>
- Garcia Salomon, Montserrat (2006). *Els paranyes de l'amor*. Barcelona: Octaedro.
- Gianini Bellotti, Elena (1973). *A favor de las niñas*. Caracas, Monte Avila editores.
- González, Ana i Lomas, Carlos (coord.) (2002). *Mujer y educación. Educar para la igualdad, educar desde la diferencia*. Barcelona: Graó.
- *Guia de buenas prácticas para favorecer la igualdad entre hombres i mujeres en educación*. (2006). Junta de Andalucía. Consejería de Educación.
- *I per què no? Rebutja els materials sexistes*. (1994). CCOO. Federació d'Ensenyament. Secretaria de la Dona.
- *Igualtat d'oportunitats nois i noies* (1997). Generalitat de Catalunya. Departament d'Ensenyament.
- Izarra, Miren i López Carretero, Asunción (comp.) (1999). *El femení com a mirall de l'escola*. Barcelona: Institut d'Educació.
- Jourdan, Clara i altres (2000). *Educar en relación*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales. Instituto de la Mujer.
- “La cuina, un món de transformacions” (2003). Monogràfic de la revista *Perspectiva Escolar*, 277.
- “L'educació no-sexista” (1991). Monogràfic de la revista *Guix*, 161.

- “La diferencia sexual en educación: experiencias que nos muestran la importancia de la relación educativa para hacer la escuela visible”. (2001). Monogràfic de la revista *Cuadernos de Pedagogía*, 306.
- “La escuela coeducativa” (1993). Monogràfic de la revista *Aula de innovación educativa*, 21.
- Lameiras, María i altres (2004). *Programa AGARIMOS. Programa coeducativo de desarrollo psicoafectivo y sexual*. Madrid: Pirámide.
- Lojo, Mirta (2007). *Formació per a la igualtat en els programes de transició. Un enfocament integrat de gènere. Eines i experiències*. Generalitat de Catalunya. Departament d’Educació.
- Lomas, Carlos (comp.) (2000). *¿Iguales o diferentes? Género, diferencia sexual, lenguaje y educación*. Barcelona: Paidós.
- Mañeru, Ana i Piussi, Anna Maria (coord.) (2006). *Educación, nombre común femenino*. Barcelona: Octaedro.
- Márquez González, M. Teresa (2001). *Prevención de la violencia contra las mujeres. Unidad Didáctica*. Albacete: Asamblea de Mujeres de Albacete. Disponible a [www.ciudaddemujeres.com/articulos/IMG/pdf/UnidadDidactica.pdf](http://www.ciudaddemujeres.com/articulos/IMG/pdf/UnidadDidactica.pdf)
- Miedzian, Myriam (1996). *Chicos són, hombres serán. Cómo romper los lazos entre masculinidad y violencia*. Madrid: Horas y HORAS.
- Montoya, M. Milagros i Salguero, José M. (2004). *Orientación educativa y prevención de la violencia: la diferencia sexual en la resolución de conflictos*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- Montoya, M. Milagros (ed.) (2002). *Escuela y Educación ¿Hacia donde va la libertad femenina? Sofias*. Madrid: Horas y HORAS. Cuadernos inacabados, 43.
- Montoya, M. Milagros (ed.) (2004). *Recetas de relación. Educar teniendo en cuenta a la madre. Sofias*. Madrid: Horas y HORAS. Cuadernos inacabados, 47
- Moreno, Montserrat (1986). *Cómo se enseña a ser niña: el sexismo en la escuela*. Barcelona: Icària.
- “Mujer y educación” (1977). Monogràfic de la revista *Cuadernos de Pedagogía*, 31-32.
- Piussi, Anna Maria i altres (1997). *Enseñar ciencia. Autoridad femenina y relaciones en la educación*. Barcelona. Icària.
- Piussi, Anna Maria; Bianchi, Letizia (1996). *Saber que se sabe. Mujeres en educación*. Barcelona: Icària.

- “Por una escuela no sexista” (1984). Monogràfic de la revista *Cuadernos de Pedagogía*. N. 118.
- Rovira, Marta (2000). *El tratamiento de la agresividad en los centros educativos: propuesta de acción tutorial*. Barcelona: ICE UAB. Quaderns per a la Coeducació, 15.
- Salas, Begoña (1994). *Orientaciones para la elaboración del proyecto coeducativo de centro. Desarrollo integral de la persona*. Bilbao. Maite Canal, editora.
- Salas, Begoña (1997). *Guía para la elaboración del modelo coeducativo de centro*. Vitoria-Gasteiz. Emakunde.
- Sanchis Caudet, Rosa (2006). *Tot per amor? Una experiència educativa contra la violència a la dona*. Barcelona: Associació de Mestres Rosa Sensat.
- Santos Guerra, Miguel Ángel (coord.) (2000). *El harén pedagógico. Perspectiva de género en la organización escolar*. Barcelona: Graó.
- Seminario Galego de Educación para la Paz (2006). *Educación emocional y violencia contra la mujer*. Madrid: Catarata.
- “Ser dona, un repte... encara” (2003). Monogràfic de la revista *Escola catalana*, 401.
- “Sexisme i educació” (1996). Monogràfic de la revista *Guix*, 225-226.
- “Sexismo en el aula” (1989) Monogràfic de la revista *Cuadernos de Pedagogía*, 171.
- Solsona, Núria i altres (2005). *Cuinar planxar i tenir cura d'altri a l'escola*. Barcelona: Octaedro.
- Spender, Dale; Sarah, Elizabeth (1993). *Aprender a perder. Sexismo y educación*. Barcelona: Paidós.
- Subirats, Marina i Brullet, Cristina (1988). *Rosa y azul. La transmisión de géneros en la escuela mixta*. Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer.
- *Tomar en serio a las niñas* (2005). Madrid: Instituto de la Mujer. Cuadernos de Educación no Sexista, 17.
- Tomé, Amparo i Rambla, Xavier (1998). *Una oportunidad para la coeducación: las relaciones entre familias y escuelas*. Barcelona: ICE UAB. Quaderns per a la Coeducació, 14.
- Tomé, Amparo i Rambla, Xavier (2001). *Contra el sexismo. Coeducación y democracia en la escuela*. Madrid. Síntesis.

- Tomé, Amparo i Rambla, Xavier (2001). *La coeducació de les identitats masculines a l'educació secundària*. Barcelona: ICE UAB. Quaderns per a la Coeducació n. 16.
- Urruzola Zabalza, M. José (1995). *Introducción a la filosofía coeducadora*. Bilbao: Maite Canal, editora.
- Urruzola Zabalza, M. José (1991). *¿Es posible coeducar en la actual escuela mixta?* Una programación curricular de aula sobre las relaciones afectivas y sexuales. Bilbao. Maite Canal, editora.
- Urruzola, María José (1996). *Aprendiendo a amar desde el aula – Educación Secundaria*. Bilbao: Maite Canal.
- “Violència, gènere i educació” (2004). Monogràfic de la revista *Perspectiva Escolar*, 288.
- “Violencia de género” (2006). Monogràfic de la revista *Cuadernos de pedagogía*, 358.



## Enllaços d'interès

- 4000 Years of Women in Science.  
<http://cruх.astr.ua.edu/4000WS/4000WS.html>
- Ada Byron: organizacion española para la coeducación matemàtica.  
<http://www.adabyron.org/>
- Ajuntament de Barcelona. Dones.  
[http://www.bcn.es/dones/root/progmunimuj\\_cat.html](http://www.bcn.es/dones/root/progmunimuj_cat.html)
- AulaMèdia. Coeducació i cinema.  
<http://www.Aulamedia.org/06/ccaro.htm>
- Averroes. Red telemàtica educativa de Andalucía.  
<http://www.juntadeandalucia.es/averroes/>
- Ca la dona.  
<http://www.caladona.org/>
- Centre de cultura de dones Francesca Bonnemaïson.  
<http://www.bonnemaïson-ccd.org/>
- Centre d'Informació i Recursos per a les Dones (CIRD).  
<http://www.cird.bcn.es>
- Coordinadora d'ONG solidàries de les comarques gironines.  
<http://www.solidaries.org/>
- Directorio europeo de recursos educativos para la igualdad y la prevención de la violencia de género.  
<http://www.educareigualdad.org/>
- Distinguished women of Past and Present.  
<http://www.distinguishedwomen.com/>
- Dones en xarxa.  
<http://www.donesenxarxa.cat/spip.php?breve1162>
- Duoda. Centre de Recerca de Dones.  
<http://www.ub.es/duoda/>
- Female Nobel Prize Laureates.  
<http://www.almaz.com/nobel/women.html>

- FETE-UGT. Educació en valors. La meva escola i el món. Coeducació.  
[http://www.miescuelayelmundo.org/mot.php3?id\\_mot=12](http://www.miescuelayelmundo.org/mot.php3?id_mot=12)
- Emakunde. Instituto Vasco de la Mujer.  
[http://www.emakunde.es/indice\\_c.htm](http://www.emakunde.es/indice_c.htm)
- Espais per a la igualtat.  
<http://www.espaisbcn.org:80/>
- Eleusis. La ciudad de la mujeres en la red.  
<http://www.e-leusis.net/>
- Fundació Vicki Bernadet (ex-FADA Associació per a l'Assessorament i la Prevenció dels Abusos Sexuals a Menors).  
<http://www.fada.voluntariat.org>  
<http://www.fbernadet.org/>
- Instituto Asturiano de la Mujer.  
<http://tematico.asturias.es/imujer/>
- Institut Balear de la Dona. Educació i comunicació. Llenguatge no sexista.  
[http://weib.caib.es/recursos/educacio\\_comunicacio/edu\\_com.htm](http://weib.caib.es/recursos/educacio_comunicacio/edu_com.htm)
- Institut Català de les Dones.  
<http://www.gencat.net/icdona/>
- Instituto de la Mujer. Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.  
[http://www.mtas.es/mujer/publicaciones/catalogo/cuadernos\\_educacion.htm](http://www.mtas.es/mujer/publicaciones/catalogo/cuadernos_educacion.htm)
- Hiperenciclopèdia catalana. Guia Internet. Cercador.com. Relació comentada de webs de grups i entitats feministes.  
<http://www.grec.net/cgibin/cercador.pgm?USUARI=&SESSIO=&CAMI=030207>
- La mujer y el arte.  
<http://www.uned.es/biblioteca/conoce/EXPOSICIONES/mujarte/index.htm>
- Mujeres en red. El portal de género en Internet. Un puente para el encuentro.  
<http://www.nodo50.org/mujeresred/>
- Mujeres y educacion.  
<http://www.uclm.es/varios/mujeryeducacion/publicac/memoria.htm>
- Naciones Unidas. Adelanto de las mujeres.  
<http://www.un.org/spanish/esa/progareas/women.html>
- Programes d'innovació educativa. Coeducació. Departament d'Ensenyament. Generalitat de Catalunya.  
<http://www.xtec.cat/innovacio/coeducacio/>

- Red de jóvenes para la igualdad y contra la violencia de género. Málaga.  
<http://www.igualaria.net/quienes.html>
- Revista d'estudis de la violència.  
[www.icev.cat](http://www.icev.cat)
- Secretaria de la Dona de CCOO.  
<http://conc.ccoo.cat/dona/index2.htm>
- Secretaria de la Dona USTEC-STEs.  
<http://www.sindicat.net/dona/index.htm>
- Senderi. Educació en valors.  
<http://www.senderi.org/images/senderi4.pdf>
- Tamaia. Associació de dones contra la violència familiar.  
<http://www.tamaia.org/>
- UNESCO Educació. Gender Toolkit.  
<http://www.unescobkk.org/index.php?id=4634>
- Women Artists in History.  
<http://www.wendy.com/women/artists.html#20>

